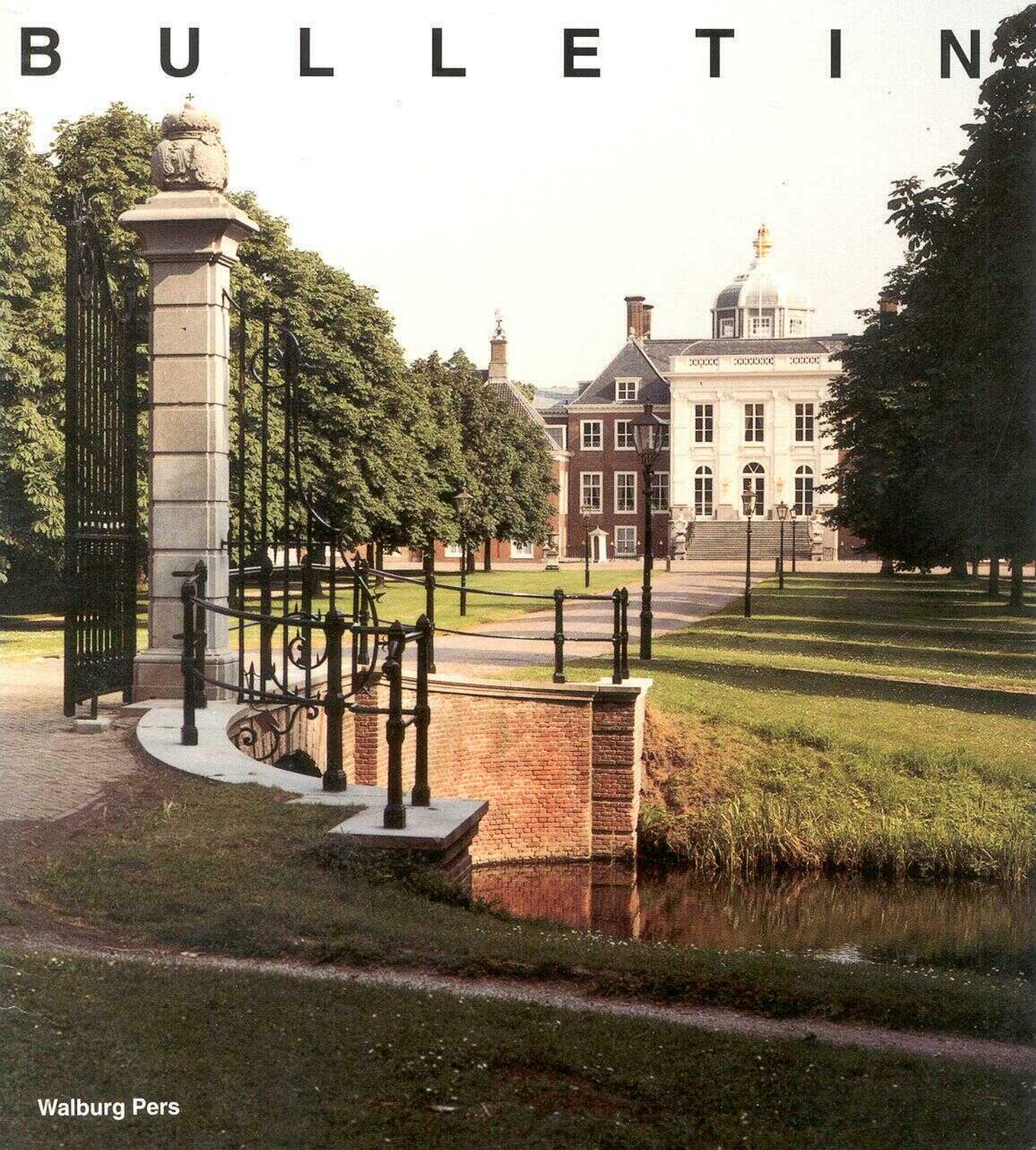

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
drs. ing. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,—
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,—;
f 50,— (tot 27 jr); f 125,— (instelling etc.).
Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

H. Sarfatij Het huis Scharlaken te Dordrecht: de oudste Lakenhal van de stad, vervolgens woonhuis en Waag (13de-16de eeuw). Archeologie en geschiedenis van een opmerkelijk huis.	41
Karl Kiem Die Waage von Deventer (1528) als Handelshalle Reactie van N. Herweijer	53
K.A. Ottenheim en F.H. Schmidt 'un dessein qui plait à la vue' De controverse tussen Anthonie Coulon en Daniel Marot bij de verbouwing van Huis Ten Bosch.	62
Publikaties Frans Westra, Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog (recensie: Charles van den Heuvel).	76
Monumentenzorg Jeugd Wijk bij Duurstede in cultuurhistorische pilot-video, Restauratie Utrechtse Geertrudiskapel gelauwerd.	77
Archeologie Stinzenproject Fryske Akademy, Klooster Sint-Catharinadal Breda.	77
KNOB	79
Summaries	79
Auteurs	80

*Afbeelding omslag: Huis ten Bosch (Den Haag), gebouwd
1645-'48 door Pieter Post, verbouwd 1733-'36 door Daniel
Marot en Anthonie Coulon.*

BULLETIN KNOB

Jaargang 93, 1994, nummer 2

Het huis Scharlaken te Dordrecht: de oudste Lakenhal van de stad, vervolgens woonhuis en Waag (13de - 16de eeuw)

Archeologie en geschiedenis van een opmerkelijk huis¹

Herbert Sarfatij

Het Waagterrein in Dordrecht

In 1986/87 is op het terrein waar zich de Waag van Dordrecht bevonden heeft een opgraving uitgevoerd. Het waagegebouw zelf was al geruime tijd daarvoor, in het kader van de zeer ingrijpende sanering van de binnenstad uit de zestiger jaren, gesloopt. Sindsdien was de plek jarenlang onbebouwd gebleven. De realisering van plannen ter invulling van het gat in de huizenrij maakte een archeologisch onderzoek gewenst.

Dit onderzoek sloot aan bij een lange reeks van opgravingen die sedert 1968 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in dit deel van de binnenstad waren uitgevoerd. De gehele reeks omvatte drie complexen van opgravingen die met de moderne straatnamen Waag, Groenmarkt en Tolbrugstraat-Waterzijde aangeduid kunnen worden (afb. 1). In feite overdeken zij een groot deel van het westelijke binnenstadsdeel, in ieder geval het oudste gedeelte daarvan.² Overblijfselen van 30 afzonderlijke middeleeuwse bouwwerken, merendeels huizen, met een in de loop van de eeuwen veranderde percelering werden aangetroffen.³ Het grootste huis, dat bovendien vrijwel volledig te traceren was, bevond zich op het terrein van de Waag.⁴

Dit huis was een groot rechthoekig bakstenen gebouw dat haaks op de straat stond. Deze straat was de westelijke van de twee oude hoofdstraten van de stad aan weerszijden van de centraal gelegen Oude Haven. Dit water, meestal Voorstraatshaven genoemd, was van oorsprong een kreek in het veengebied waarlangs op de kleiige oevers de beide straten en de eerste bebouwing zijn ontstaan. De westelijke hoofdstraat draagt van zuid naar noord de namen Grotekerksbuurt – Groenmarkt – Wijnstraat, de oostelijke hoofdstraat heet over de totale lengte Voorstraat en is de naamgever voor de haven geweest.

Uit het archeologische onderzoek bleek dat het huis twee hoofdbouwfases heeft gekend. Fase I dateerde uit het tweede kwart van de 13de eeuw en wel uit het begin daarvan zodat een nadere inperking tot circa 1225 geoorloofd is. Fase II dateerde uit het derde kwart van de 14e eeuw met ook hierbij een voorkeur voor het eerste gedeelte daarvan, zodat in dit geval beter van circa 1360 gesproken zou kunnen worden.⁵ De bouwfases sloten in hoofdlijnen weliswaar op elkaar aan, in uiterlijk en ook functio-

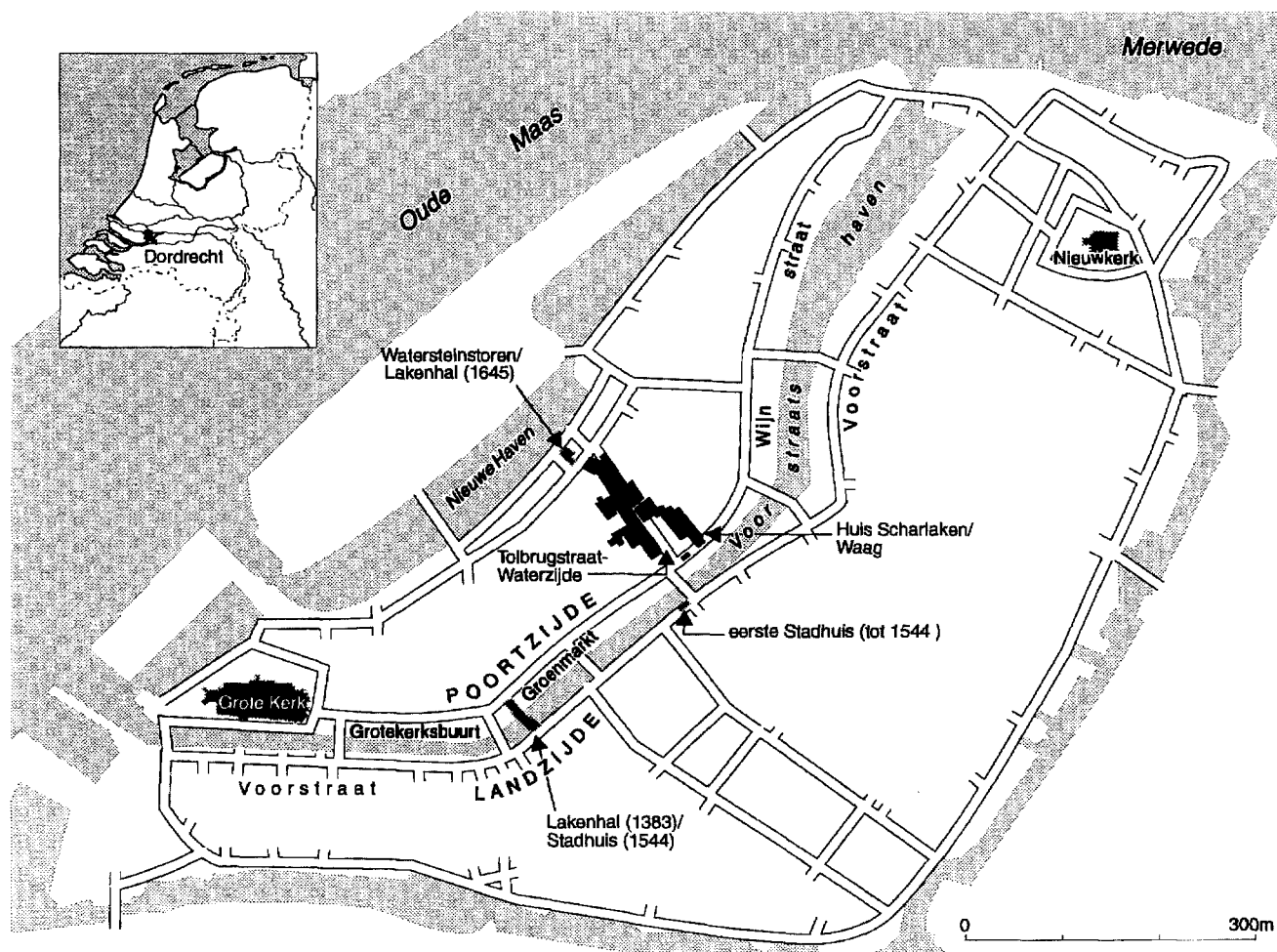
neel waren zij toch sterk verschillend. Van beide staat vast dat zij betrekking hebben gehad op het historisch bekende huis Scharlaken. Sedert het einde van de 16e eeuw was in dit huis de Stadswaag van Dordrecht gevestigd. Gezien de late datering daarvan, dit in vergelijking met de totstandkoming van beide hoofdbouwfases, heeft het archeologische onderzoek zich minder op deze laatste functie gericht. Bovendien kon het om redenen die nog uiteengezet zullen worden daarover ook niet veel nieuws aandrazen. Des te intrigerender was echter de vraag naar oudere functie(s?) van het gebouw. Op grond van bouwkundige elementen die met name in fase I werden aangetroffen, ontstond al tijdens de opgraving de idee dat het wellicht om de eerste lakenhal van Dordrecht kon gaan. Deze veronderstelling zal hier verder worden uitgewerkt.

De archeologische gegevens van het eerste huis⁶

Het huis van bouwphase I had een rechthoekig grondplan van buitenwerks 9 x 35 m² (afb. 2). Het bestond uit twee delen: een rechthoekige, gesloten en binnenwerks 22 m lange zaal aan de voorzijde met aansluitend een L-vormige 11 m diepe achterkamer. De bouwwijze van beide delen was volkomen gelijk, zodat zij in één bouwstroom tot stand gekomen moeten zijn. Het bouw materiaal was baksteen van het formaat 28/29 x 14/15 x 7,5 cm. Alle muren stonden met tweezijdig uitgemetselde brede voeten op pakketten van liggend hout in de vorm van afwisselend balk- en plankhout. Het hout was gedeeltelijk speciaal vervaardigd funderingshout, gedeeltelijk bestond het uit secundair gebruikte stukken bouw hout. Op één plaats waren ook delen van scheepshuid toegepast.

Het gebouw was zeker vanaf de straat toegankelijk, maar hoeveel ingangen daar waren kon niet worden vastgesteld.⁷ Wel was er een aanwijzing voor een lage stoep met treden langs de voorgevel. Aan de achterzijde van het huis bevond zich een middendoorgang in de achtergevel.

Vanuit de voorzaal was de achterkamer bereikbaar via drie doorgangen in de scheidingsmuur (afb. 3). Er was een deur in het midden met aan de zaalkant aan elke kant van de doorgang een uitgemetselde bakstenen pilaster op een hardstenen sokkel. De twee andere deuren bevonden zich in de uiteinden van de scheidingsmuur. Ter verlichting van beide ruimten was in de langsmuren en de ach-

Afb. 1. Dordrecht. Vereenvoudigd plan van de binnenstad. Het gebied van de opgravingen Waag/Groenmarkt/Tolbrugstraat-Waterzijde is in zwart aangegeven (tek. ROB, Amersfoort).

termuur een doorgaande rij lamplissen aangebracht. De nissen met kepervormige afdekking waren in de voorzaal 33 cm en in de achterkamer 30 cm diep, alle bij een hoogte van gemiddeld 60 cm. Slechts op één plaats – in de westmuur van de achterkamer – viel een spoor van een venster te ontdekken.

Het huis was nogal verzakt in noordwestelijke richting. Varkens in het oorspronkelijke metselwerk toonden aan dat de verzakking al tijdens de bouw was gaan optreden. Het verschil in draagkracht tussen de steviger ondergrond van de oeverwal onder het voorgedeelte van het huis en de geleidelijk naar achteren toe steeds slapper wordende veengrond onder het achterste deel zal hier debet aan zijn geweest. Op den duur bedroeg het hoogteverschil tussen voor en achter 2,20 m! Het ziet er naar uit dat de verzakking tamelijk snel zijn beslag heeft gekregen, wellicht zelfs in enkele decaden. Een gevolg was dat vanaf het begin bouwkundige aanpassingen noodzakelijk waren met sterke effecten op het oorspronkelijke bouwplan. Zo

moest de vloer voortdurend verhoogd en rechtgetrokken worden – er werden zes niveaus vastgesteld – en vonden er aanpassingen bij de deuren plaats. De laatste werden hetzij met verhoogde drempel op het niveau van de nieuwe vloer gebracht dan wel definitief dichtgezet. Verschillende lamplissen kwamen zo dicht bij de nieuwe niveaus dat zij maar dichtgezet werden, andere verdwenen bij een volgende egalisatie van de vloer geheel onder de grond. Een belangrijke verandering in de constructie van het gebouw als geheel betekende ook de plaatsing van twee zware eikehouten staanders op sloffen in de lengteas van de voorzaal. Vermoedelijk waren de staanders noodzakelijk geworden ter ondersteuning van de eveneens genivelleerde, zo niet verhoogde vloer van de eerste verdieping. Het spreekt vanzelf dat door dit alles de oorspronkelijke toestand van de ruimte op de begane grond sterk gewijzigd was, wat mogelijk ook gevolgen voor het gebruik hiervan en zelfs voor dat van het gehele gebouw gehad kan hebben.

De genoemde veranderingen hebben zich voorgedaan vanaf het begin van de bouw tot in het derde kwart van de 13de eeuw. Nadien lijken er 100 jaren lang nauwelijks nog bouwkundige ingrepen van betekenis te zijn uitgevoerd. In het derde kwart van de 14e eeuw, echter, wordt het gebouw tot aan het maaiveld afgebroken en op de in de grond gelaten muurresten van fase I in verkorte vorm als fase II weer opgebouwd. Met deze verandering in constructie lijkt ook de functie van het huis Scharlaken definitief te zijn gewijzigd.

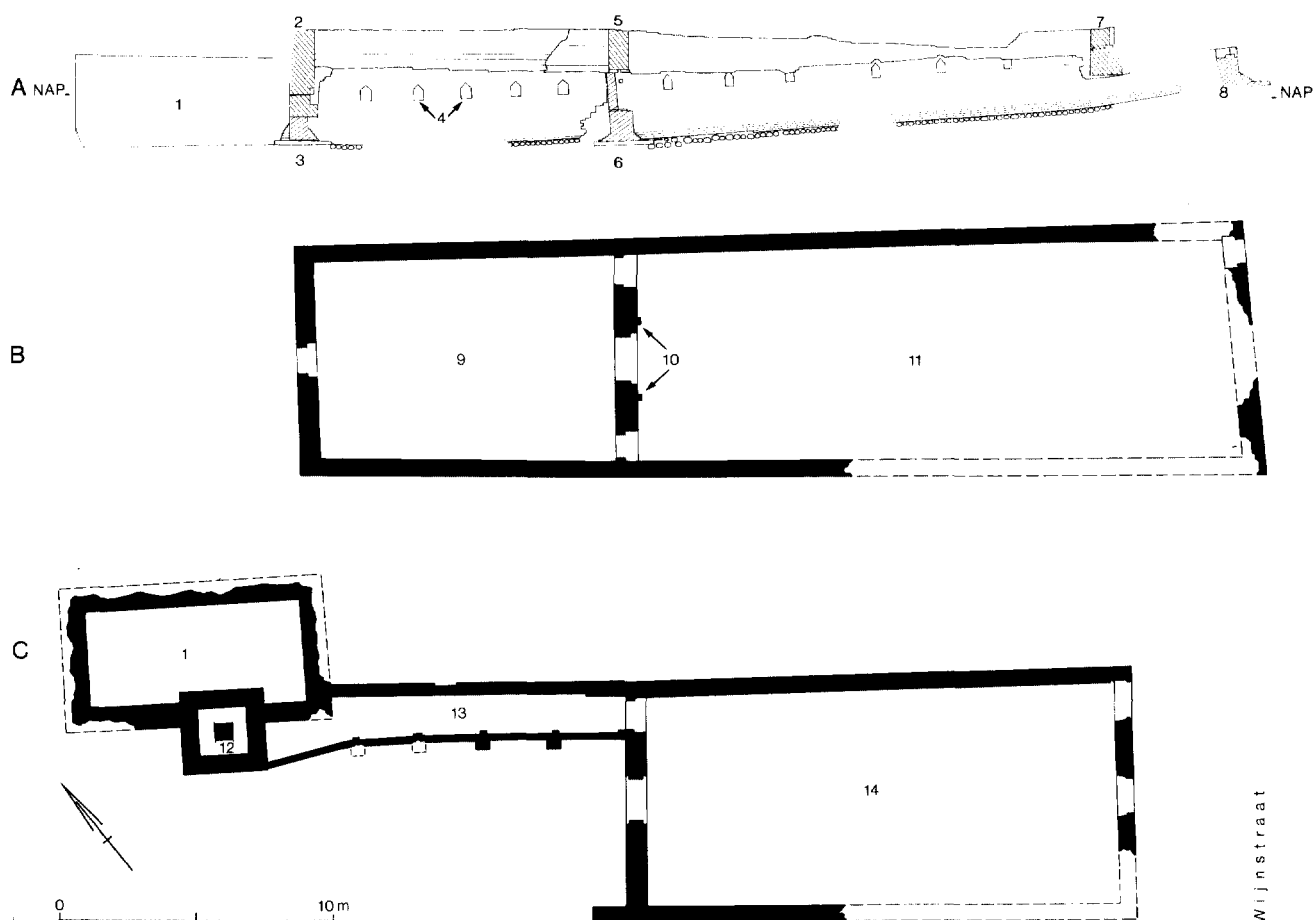
Laken en lakenhandel in Dordrecht

Dordrecht is vanaf het begin van haar geschiedenis nauw met de lakenhandel verbonden geweest. De eerste vermelding als stad – uit het jaar 1200 – is in een oorkonde voor het gilde of *ansa* der wantsnijders ter plaatse.⁸ Alles pleit ervoor om in dit eerste bewijs van een stedelijk bestaan ook werkelijk het begin van de stad te zien. Zo zijn er ze-

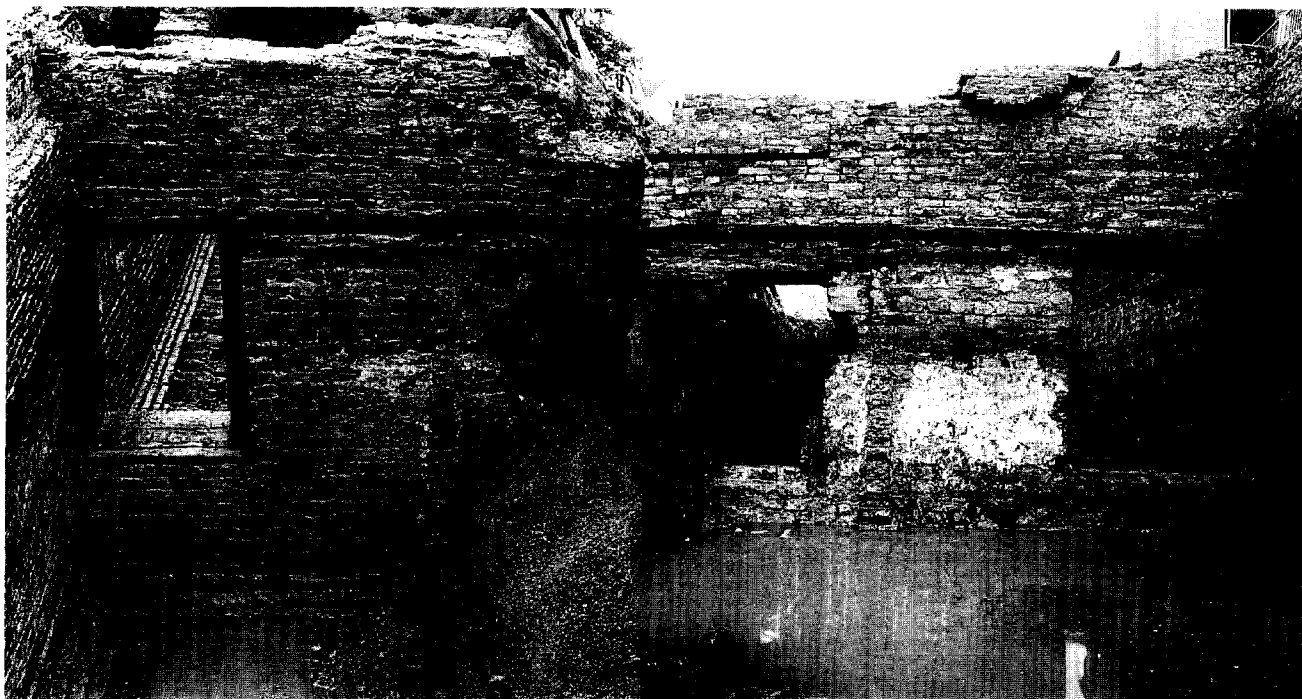
ker geen historische,⁹ noch archeologische¹⁰ aanwijzingen voor stedelijke activiteiten van vòòr dat jaar.

Het was het handelsverkeer over het net van waterwegen in de Rijn-Maas-delta, in welks centrum Dordrecht lag, dat de drijvende kracht is geweest bij de snelle stadswording in de loop van de 13de eeuw. In dit handelsverkeer speelde laken een rol van betekenis. Zo blijkt in het midden van de eeuw laken – met wijn, staal en ijzer – tot de vier voornaamste handelsgoederen te behoren. Zij zijn in 1250 met het volle toltarief belast, in tegenstelling tot andere waren die onder een lager tarief vallen.¹¹

Naast de lakenhandel, die in de 13de en 14de eeuw tot grote bloei kwam, verliep de ontwikkeling van de draperie, de lakennijverheid, veel langzamer. Pogingen om deze in Dordrecht van de grond te krijgen lijken weinig succesvol te zijn geweest. Bij een eerste actie in die richting, in de jaren 1276-1277, nodigden graaf Floris V van Holland als de landsheer en schepenen van Dordrecht als het stadsbestuur gezamenlijk vreemde ambachtslieden in de

Afb. 2. Het huis Scharlaken. A Aanzicht van de noordoostelijke langsmuur. B Plattegrond van huis Scharlaken 1. C Plattegrond van huis Scharlaken 2. De cijfers behorende bij Scharlaken 1 zijn: 3) achtergevel, 4) rij lampnissen, 6) scheidingsmuur, 8) voorgevel, 9) achterkamer op de begane grond, 10) scheidingsmuur met drie deuren en pilasters aan weerszijden van de middendoorgang, 11) voorzaal op de begane grond. De cijfers behorende bij Scharlaken 2 zijn: 1) toren met beerput in de kelder, 2) zuidelijke torenmuur, 5) achtergevel, 7) voorgevel, 12) traptoren, 13) gang, 14) ruimte op de begane grond (tek. ROB, Amersfoort).

Afb. 3. Fotomontage van de scheidingsmuur van Scharlaken 1 overbouwd door de achtergevel van Scharlaken 2, uit het zuidoosten. Aan weerszijden van de middendeur afkapsporen van twee uitgemeselde muurpilasters boven hardstenen sokkels. Hogerop in de opening balken van secundair aangebrachte drempels (foto ROB, Amersfoort).

wol- en lakenindustrie uit zich in de stad te vestigen.¹² De pogingen moeten in het licht gezien worden van het Hollandse streven de import van Engelse wol van Vlaanderen naar Holland te verplaatsen en bij voorkeur in Dordrecht te vestigen. In de zeventiger jaren van de 13de eeuw leek hier een gereede kans op te bestaan toen de Engels-Vlaams politieke tegenstellingen zelfs uitliepen op een formeel Engels uitvoerverbod naar Vlaanderen.¹³

Nadat de plannen echter mislukt waren om de Engelse wolstapel in de stad gevestigd te krijgen, schijnt de draperie nog maar weinig gelegenheid te hebben gehad zich verder te ontwikkelen. Tot ver in de 14de eeuw bespeurt men nauwelijks iets van deze tak van nijverheid. Wanneer bij de politieke beweging van 1367 de gilden in een gemeenschappelijke actie sterk op de voorgrond treden, schijnt het gilde der drapeniers maar van ondergeschikt belang te zijn geweest. Daaruit maakt J.F. Niermeyer bij zijn analyse van deze beweging op dat het gilde als zodanig toen nog niet lang zal hebben bestaan.¹⁴ Maar ook daarna was van enige ontwikkeling van belang geen sprake. De conclusie moet wel zijn dat de lakennijverheid in Dordrecht als een op productie gerichte bedrijvigheid steeds een ondergeschikte positie ingenomen heeft.

De lakenhandel, daarentegen, heeft zich in de 14de eeuw steeds verder weten te ontwikkelen. Deze ontwikkeling is op te vatten als een afschaduw van de algemene handelspolitiek van de stad in deze tijd, welke politiek sterk op concentratie gericht was. De basis hiervoor lag in

de stapeldwang voor bijna alle handelswaren die over de waterwegen rondom de stad vervoerd werden. Het betekende dat al deze goederen in Dordt op de markt gebracht moesten worden. In samenhang hiermee kan men ook het streven plaatsen om het Vlaamse Hanzekantoor naar Dordrecht over te brengen toen dit, tijdelijk, uit Brugge teruggetrokken werd. Maar toen dit tussen 1358 en 1360 voor de eerste maal ook zover kwam, was het gewin voor Dordrecht gering. Immers, de export van het Vlaamse laken ging veelal over land, onttrok zich zodoende aan de Hanzedwang en bereikte aldus de Dordtse markt in het geheel niet.¹⁵

Na 1367 echter gingen, onder invloed van de toegenomen kracht van de gilden, nieuwe impulsen naar de lakenhandel uit. In dit verband is gewezen op de bouw van een nieuwe lakenhal (1383), een nieuwe keur voor de lakenhandel (1387) en een hernieuwde poging de Engelse wolstapel alsnog naar Dordrecht te verleggen (1390).¹⁶ Het verdere verloop van deze geschiedenis moet hier grotendeels onbesproken blijven, aangezien het in het verband van onze stelling nu wenselijk is eerst de plek waar de handel feitelijk plaatsvond, de lakenhal, aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

De drie Lakenhallen van Dordrecht

Op historische gronden valt vast te stellen dat Dordrecht minstens drie verschillende lakenhallen gekend heeft. Zij

kunnen in chronologische volgorde met de letters A, B en C aanduid worden. De letters hebben alleen betrekking op de perioden waarin deze gebouwen ook werkelijk als lakenhal functioneerden. Daartussen zijn er echter tamelijk duistere intermezzi geweest waarin het niet erg duidelijk is waar de lakenhandel uitgeoefend werd.

In de jongste periode (C) was de Lakenhal ondergebracht in de zogenoemde Watersteinstoren. Dit was oorspronkelijk een geïsoleerde haventoren aan de zuidoostkant van de Nieuwe Haven. Archeologisch onderzoek ter plaatse heeft aangetoond dat de nu verdwenen toren in het derde kwart van de 14de eeuw om defensieve redenen ongeveer gelijktijdig met de nieuw aangelegde haven tot stand is gekomen.¹⁷ Vanaf het midden van de 17de eeuw tot aan de definitieve afloop van de traditionele lakenhandel in de stad, omstreeks het midden van de 18de eeuw, bevond zich in dit gebouw een belending de laatste stedelijke Lakenhal.¹⁸

De eeuw die er aan voorafging moet als een van de duistere intermezzi aangemerkt worden. Zij ligt tussen de vestiging van de lakenhandel in de Watersteinstoren en het vertrek uit de lakenhal van de periode B. Of in die tussentijd de lakenhandel zich op een vaste plaats afgespeeld heeft, en zo ja waar, is niet bekend. Het kan ook zijn dat het laken gaandeweg steeds meer bij de koopman thuis verhandeld werd of op uitstedige markten. In deze richting wijzen in ieder geval de herhaalde oproepen aan de lakenkooplieden uit de 15de eeuw om hun negotie alleen op de Hal te bedrijven. Welke oproepen overigens maar geringe navolging schijnen te hebben gevonden.¹⁹

Was de Lakenhal uit periode C eerder een geval van 'inwoning' in een bestaand gebouw, de Lakenhal van periode B was speciaal voor dit doel gebouwd. Weliswaar veranderde later zijn functie en daarmee ook het uiterlijk nogal ingrijpend, in grote lijnen is Lakenhal B nog redelijk goed te traceren in het huidige Stadhuis. Vanaf 1544 kende het gebouw deze laatste functie. De gotische kern weerspiegelt echter nog steeds de oude dwars over de Voorstraatshaven geplaatste markthal waarvan vaststaat dat deze vanaf 1383 als Lakenhal werd opgericht.²⁰

De historische bronnen laten er geen twijfel over bestaan dat er ook vòòr 1383 een lakenhal was. Zo is er bijvoorbeeld in een keur voor het gilde van de wantsnijders van vòòr 1367 verschillende malen sprake van een hal. In deze hal, die ook wanthuis genoemd wordt, stonden de kramen van de gildeleden opgesteld.²¹

Bij gelijkstelling van deze hal, aan te duiden als de Lakenhal uit periode A, met bouwphase I van huis Scharlaken onder uitsluiting van de daaropvolgende bouwphase – voor de argumentatie zie hieronder – ontstaat wederom een chronologisch hiaat. Immers, eerder is gesteld dat de overgang van bouwphase I naar bouwphase II op archeologische gronden (vroeg) in het derde kwart van de 14de eeuw, zeg omstreeks 1360, gedateerd moet worden. Waar zich de Lakenhal in de tijd tot aan de voltooiing van de nieuwe hal na 1383 bevonden kan hebben is onbekend.

Ook deze betrekkelijk korte periode kan daarom als een van de duistere intermezzi aangemerkt worden.

De naam Scharlaken

De naam Scharlaken die met het opgegraven huis verbonden is leidt allereerst naar de vraag of hierin ook een verbinding met het product *laken* en de hiermee gepaard gaande bedrijvigheid gezien kan worden. Hiertoe is het nodig de verschillende betekenissen van het woord *scharlaken* te analyseren.²² Daarbij zijn drie gebieden te onderscheiden: ten eerste wollen stoffen, ten tweede familienaamen, en ten derde plaatsnamen.

Scharlaken is in de lakennijverheid een algemene aanduiding voor fijne wollen stoffen in uiteenlopende kleuren, heel vaak echter helder rood.²³ Het kan ook zijn dat met de naam alleen de kleur van het laken aangegeven is; ook hier geldt dat meestal, maar niet uitsluitend, helder rood bedoeld is. Daarnaast wordt in de bronnen voor het Dordtse handelsverkeer de productnaam scharlaken speciaal gebruikt om laken van hoge kwaliteit dat dientengevolge (zeer) duur is aan te geven.²⁴

De oudste vermeldingen van Scharlaken als familienaam vindt men in Vlaanderen en wel te Diksmuide (1225), Ieper (1280), het Vrije van Brugge (1295) en Brugge (1345).²⁵ De laatste vermelding is vooral interessant omdat het een wever uit Diksmuide betreft die als poorter in Brugge toegelaten werd. Ook in Dordrecht is de familienaam bekend. Sedert het einde van de 15de eeuw was er een voornaam geslacht Scharlaken dat enige eeuwen in de bronnen voorkomt.²⁶ In dit laatste geval schijnt echter de familienaam te zijn afgeleid van het huis van die naam. Met lakenhandel en/of -bedrijvigheid heeft hij in ieder geval niets van doen gehad (zie dienaangaande ook hieronder).

De plaatsnaam Scharlaken heeft betrekking zowel op land- en perceelsnamen, als op huisnamen. Als perceelsnaam komt hij voor in Holland in de 14de eeuw en in Vlaanderen in de lange tijdsspanne van de 14de tot de 20ste eeuw.²⁷ De huisnaam vinden we natuurlijk in Dordrecht, maar niet alleen daar. Ook Utrecht heeft een huis Scharlaken gekend.

Het huis Scharlaken in Utrecht²⁸ wordt voor het eerst vermeld in 1381.²⁹ Hierin bevonden zich toen *wantkisten*, die opgevat kunnen worden als bergplaats voor het laken, maar ook als verkoopstal in de hal waarin de kist voor het laken was opgenomen.³⁰ De *wantkisten* werden volgens deze, maar ook andere teksten uit de 14de eeuw regelmatig verpacht. Een eeuw eerder was dit huis met de kisten al aangeduid als wanthuis.³¹ Het staat dus vast dat het huis Scharlaken in Utrecht toen een lakenhal in zich bergde. Het staat echter evenzeer vast dat er nog weer drie kwart eeuw eerder op die plek geen lakenhal was. In 1227 was er namelijk de wijnmarkt gevestigd.³² Het jaar van de eerste vermelding van de naam Scharlaken, 1381, schijnt ook het einde van het huis als lakenhal te zijn geweest.

Enkele maanden later blijken de *wantkisten* uit het huis verdwenen te zijn³³ en zij keren later in de bronnen ook niet meer terug.

In Dordrecht gaat de naam Scharlaken terug tot het jaar 1312, wanneer het huis van die naam voor eerst vermeld wordt.³⁴ Bij de volgende vermelding uit 1323 dient het huis ter localisering van een er tegenover gelegen steiger.³⁵ De daaropvolgende vermeldingen hebben alle betrekking op het huis na de herbouw tot fase II, waarop hieronder teruggekomen wordt. Anders dan in Utrecht hebben de geschreven bronnen in Dordrecht over een speciale functie van het huis in het eerste kwart van de 14de eeuw geen uitsluitsel gegeven. Hier heeft echter het archeologische onderzoek door het blootleggen van het gebouw een materiële beeld kunnen verschaffen. Het is met name de inrichting van de begane grond uit bouwphase I die de mogelijkheid heeft verschaft dit beeld nader in te vullen.

De begane grond in huis Scharlaken I

Wat voor alles opvalt in het uiterlijk van de begane grond van Scharlaken I is het voornamelijk karakter van dit gebouw. Er is de indeling van een grote voorzaal die met drie representatieve doorgangen verbonden is met de even brede achterkamer. Verder wijst het uitzonderlijke voorkomen van de lange doorgaande rijen van lampnissen in de wanden op een bijzondere behoefte aan kunstmatige verlichting. Een behoefte die zich moeilijk lijkt te verhouden tot het gangbare huishoudelijke gebruik in woningen. En tenslotte kan ook het ontbreken van enig spoor van een haard of vuurplaats wijzen op een bijzonder gebruik dat van deze ruimten gemaakt werd. Weliswaar zijn geen directe aanwijzingen voor een specifiek gebruik gevonden, een publieke functie lijkt op grond van voorgaande meer voor de hand te liggen.

In zijn plattegrond onderscheidt huis Scharlaken I zich nauwelijks van de grote huizen uit de eerste helft van de 13de eeuw die in verschillende steden in de Nederlanden voorkomen. De bekendste voorbeelden vindt men nog in Utrecht³⁶ en Gent.³⁷ Een opmerkelijk verschil doet zich echter voor bij de inrichting van de begane grond waar het de verlichting betreft.

In de grote huizen moet de ruimte op de begane grond bij gebrek aan invallend daglicht doorgaans tamelijk donker zijn geweest. Dit zal ook voor huis Scharlaken I in Dordrecht hebben gegolden. De eerder genoemde rijen van lampnissen zullen hierin hebben moeten voorzien. In de voorzaal werden bij de bouw in de oostelijke wand acht en in de westelijke wand tien lampnissen opgenomen, met een verlenging in de achterkamer van vijf nissen in elke wand en nog twee in de achterwand. Het totale aantal nissen op de begane grond van het gebouw kan op 30 gereconstrueerd worden. De ordening van de nissen in de muren was tamelijk regelmatig, zonder overigens tot een strenge symmetrie van opposerende nissen in de lan-

ge wanden te leiden. De onderlinge afstand hart op hart gemeten mocht dan in de uitersten variëren van 1,30 m tot 3,10 m, bij de meeste lag de afstand tussen 1,80 m en 2,20 m met een gemiddelde van 1,95 m.

Wanneer we nu veronderstellen dat huis Scharlaken I in origine als Lakenhal is opgezet, dan zou wellicht de constructie van de lampnissen met deze functie te verbinden zijn. Het moge duidelijk zijn dat ruimten waar handel gedreven wordt, voldoende verlicht moeten zijn. Daaraan kunnen de lampnissen in ieder geval hebben bijgedragen. Een argument is verder ook te vinden in hun maatvoering. Wanneer men als uitgangspunt neemt dat zowel het aantal als de ordening der nissen een afspiegeling zou kunnen zijn van de standplaatsen der verkoopstallen, dan zou men dit ook als een afspiegeling van de functie van de ruimte kunnen zien. Nu is slechts één voorschrift voor de plaatsing van verkoopstallen in een lakenhal bekend en wel uit de late 13e eeuw voor de Lakenhal van Brugge. Daarin wordt bepaald dat iedere bezitter van een kraam een plaats van 7 voet in mag nemen. Gerekend volgens de oude Brugse voetmaat van 0,2743 m zou dit neerkomen op een afstand van 1,92 m.³⁸ Deze maat nu komt goed overeen met het eerder berekende gemiddelde in Dordrecht.

Een parallel voor een vergelijkbare ordening van lampnissen op de begane grond, zij het ook slechts in één lange wand, vinden we in het grote huis in Utrecht aan de Boterstraat 20.³⁹ Dit huis kon bouwhistorisch rond het midden van de 13de eeuw gedateerd worden. Volgens historische gegevens was het van het begin af aan in gebruik bij de Lombarden. Het stond dan ook eeuwenlang als het Lombardenhuis bekend. Bij het bouwhistorische onderzoek is aan het voorkomen van de rij lampnissen geen bijzondere betekenis toegekend. Men zou echter in het licht van het voorgaande ook hier een relatie met de praktijk van het handeldrijven kunnen postuleren, in dit geval met de praktijk van de geldhandel.⁴⁰

Het huis Scharlaken I in Dordrecht kan echter in zijn oorspronkelijke vorm nauwelijks gefunctioneerd hebben. Hierboven werd al aangegeven dat meteen tijdens de bouw verzakingsverschijnselen optraden die bouwkundige aanpassingen noodzakelijk maakten. En ook later, toen het huis klaar was, bleven aanpassingen nog een tijd lang nodig. Zo werden nog in het tweede kwart van de 13de eeuw van de drie doorgangen van de voorzaal naar de achterkamer de twee zijdeuren dichtgezet en de drempel van de middendoorgang verhoogd. In korte tijd kwamen de lampnissen dicht in de buurt van de herhaaldelijk opgehoogde vloer en verloren hun functie. Een deel verdween zelfs onder het loopvlak. De plaatsing van twee staanders in de voorzaal kan de gevolgen voor de vloer van de verdieping illustreren. Deze ontwikkeling, die in zo korte tijd zo vele veranderingen te zien had gegeven, kwam dan omstreeks 1260 tot stilstand. Sindsdien schijnt het gebouw zich redelijk hebben te weten stabiliseren.

Op grond van de tot nu toe aangevoerde archeologische en bouwhistorische gegevens menen wij te kunnen vast-

stellen dat het Dordtse huis in zijn oorspronkelijke vorm als markthal werd opgezet. De met dit huis verbonden naam Scharlaken maakt het bovendien zeer waarschijnlijk dat het daarbij om een lakenhal ging. In dit huis mag dan ook de eerste Lakenhal van Dordrecht, periode A, gezien worden.

Vroege lakenhallen

Een lakenhal vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw, zoals die voor Dordrecht verondersteld wordt, kan als relatief vroeg gelden in vergelijking met de meeste lakenhallen elders. De *lakennijverheid* mag dan in verschillende plaatsen sedert de 12de eeuw in de geschreven bronnen voorkomen, gegevens over de aanwezigheid van een lakenhal zijn meestal van later datum.

Van de middeleeuwse lakenhallen in Vlaanderen heeft G. Nagel in zijn boek over markthallen een beknopt overzicht gegeven.⁴¹ Hij vermeldt vroege hallen in Ieper, Brugge, Arras en Douai; zij dateren hoofdzakelijk uit de tweede helft van de 13de eeuw. Vele zijn echter alleen uit schriftelijke bron bekend. Waar nog gebouwen overgeleverd zijn, kunnen deze meestal als jonger aangemerkt worden. Met hun open, duidelijk voor de verkoop van goederen opgerichte arkadewanden vertegenwoordigen deze laatste het moderne type van de toen ontwikkelde functionele markthal. Van deze hallen schijnt alleen de Hal van Brugge – met arkadenbouw aan de beide lange zijden van een langwerpige binnenplaats – terug te gaan tot in de gevorderde 13de eeuw.⁴²

Gegevens voor 13de-eeuwse lakenhallen in de Noordelijke Nederlanden komen ook bijna uitsluitend uit geschreven bronnen. In Leiden, waar de lakennijverheid voor de 13de eeuw vaststaat, door de archeologische vondst van enige lakenloden,⁴³ bevond de eerste Lakenhal of *wanthuis* zich achter het Stadhuis op de linker Rijnsoever.⁴⁴ Omstreeks 1410 werd deze hal verplaatst en in het vergrote stadhuiscomplex opgenomen.⁴⁵ In Delft was eigenlijk niet sprake van één hal, maar van verschillende wanthuizen die volgens vermeldingen uit de 14de en 15de eeuw op het grafelijke territorium in de stad lagen.⁴⁶ Voor de Lakenhal of *gewanthuis* van 's-Hertogenbosch aan de Markt, met een eerste vermelding uit 1287, zijn alleen uiteenlopende en deels ontoereikende gegevens beschikbaar.⁴⁷ Enerzijds zijn er voor dit gebouw wel directe geschreven bronnen en is er een afbeelding uit een veel jongere tijd,⁴⁸ maar men heeft nagelaten het gebouw te documenteren toen het in de moderne tijd afgebroken werd.

Archeologische aanwijzingen voor het bestaan van vroege lakenhallen zijn, met uitzondering van Dordrecht, uiterst beperkt. Van de eerste Lakenhal van Beverwijk, die bekend is van 1302 tot 1398, was alleen de fundering van een kort muurgedeelte overgebleven.⁴⁹ De oude Lakenhal van Utrecht droeg, zoals reeds vermeld, in de tijdsspanne van 1272 tot 1381 de naam Scharlaken. Hij bevond zich in de Choorstraat 3-5, welke straat toen 'On-

der de Lakensnijders' genoemd werd. Het uiterlijk van de hal is onbekend.⁵⁰ Volgens de oude kelderplattegrond van de huizen langs deze straat⁵¹ moet het desbetreffende perceel een groot huis gedragen hebben. Dit huis was geheel in de traditie van de grote Utrechtse huizen die als 'stadskastelen' bekend staan⁵² loodrecht op de straat georiënteerd. De oude Utrechtse hal was derhalve van een type zoals dat ook bij de eerste Dordtse hal verondersteld werd. Dit type ging nog uit van een traditionele gesloten huisvorm, in tegenstelling tot het latere type van de open markthal. Na het opgeven van de oude Utrechtse hal, in of kort na 1381, werd dichtbij een nieuwe hal betrokken. Van welk type deze was en ook hoe verder het uiterlijk ervan was is niet bekend.

Het verschijnsel van vervanging van een oude door een nieuwe lakenhal in de periode van de tweede helft van de 14de tot in de vroege 15de eeuw heeft zich in verschillende steden voorgedaan. Leiden werd in dit verband naast Dordrecht en Utrecht al genoemd. Maar ook Gent valt hierbij te rekenen. De huidige Lakenhal in deze stad die dateert uit de 15de eeuw is de opvolger van een hal uit de 13de eeuw. Het is tot nu toe niet gelukt deze laatste te localiseren; wel is het vermoeden sterk dat hij niet op de plek van de huidige hal gezocht moet worden.⁵³ Mag men uit deze vervangingen afleiden dat ten tijde van de grootste ontplooiing van de lakenhandel een behoefte aan moderne koophallen groeide, welke behoefte op veel plaatsen tot meer of minder revolutionaire bouwactiviteiten leidde? In de lijn van deze algemene ontwikkeling zou het dan ook mogelijk zijn de verplaatsing van de Lakenhal in Dordrecht te verklaren. Niet zozeer de bouwvalligheid als gevolg van de verzakking van het gebouw of een gebrek aan ruimte zouden de oorzaken zijn geweest, maar veeleer de behoefte om de bloeiende lakenhandel in een moderne, aan de eisen van deze handel beantwoordende localiteit onder te brengen. De nieuwe Lakenhal – eerder met B aangeduid – met zijn heldere, transparante en doelgerichte opzet⁵⁴ voldeed hieraan veel beter.

Daar kwam in dit bijzondere geval nog bij dat juist in deze tijd in Dordrecht een ingrijpende stedenbouwkundige verandering plaatsvond. Bij het archeologische onderzoek kon worden vastgesteld dat voor de Wijnstraat een nieuwe en waarschijnlijk voor het eerst vaste rooilijn ingesteld werd. Deze lag iets meer naar het noordwesten ten opzichte van de oude gevellijn. Een van de effecten kan zijn geweest dat de noodzaak ontstond de voorgevel van het huis Scharlaken I naar achteren te verplaatsen. Dat echter is niet gebeurd. In plaats daarvan werd het gehele huis afgebroken. Verkort en volgens een nieuw concept werd het langs de nieuwe rooilijn herbouwd: huis Scharlaken 2.

De archeologische gegevens van het tweede huis

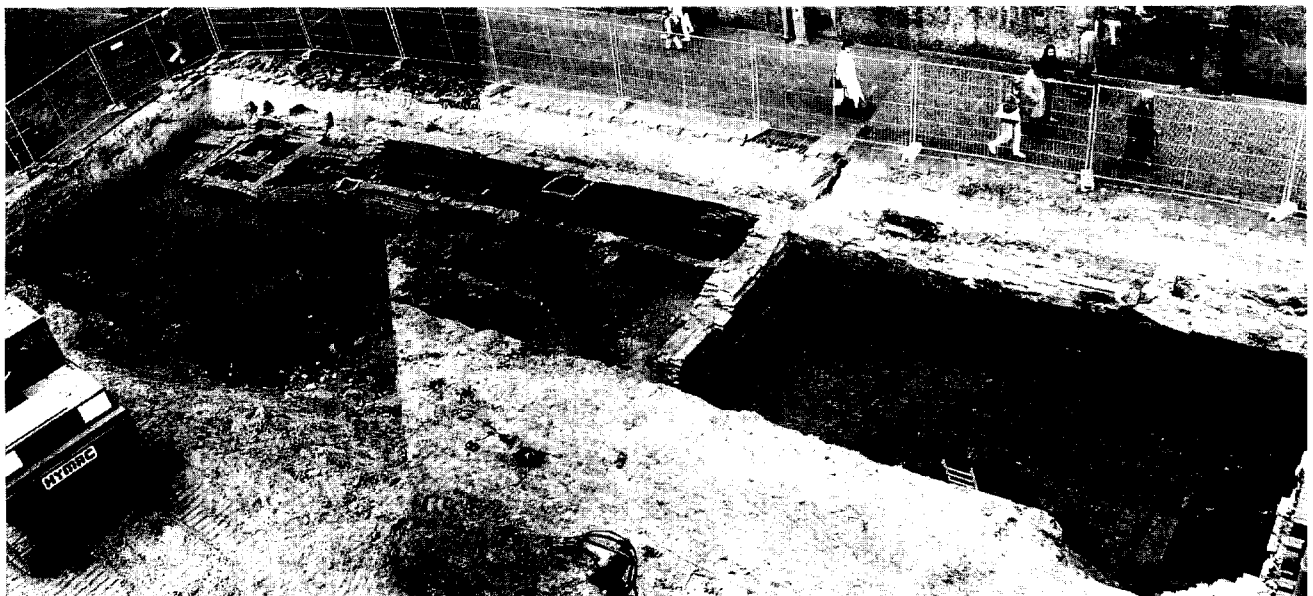
Archeologisch beschouwd kunnen de afbraak van het eerste en de bouw van het tweede huis omstreeks 1360 geda-

teerd worden. Voor een eventueel hiaat tussen sloop en herbouw zijn geen aanwijzingen gevonden. Het huis Scharlaken 2 vertoonde in zijn hoofdopzet zowel een voortborduren op het oude concept, als de schepping van een totaal nieuw bouwwerk. De voortzetting kwam het duidelijkst tot uitdrukking in het aanhouden van de oude kaveldekkende huisbreedte en in de handhaving van de lijn van de oude scheidingsmuur, zij het nu als plaats voor de nieuwe achtergevel. De nieuwe zij- en achtermuren stonden direct op de behouden delen van het oude muurwerk dat als fundering dienst bleef doen. Volledig nieuw daarentegen was de sterke verkorting van het gebouw. Het huis was in zijn geheel niet langer dan een deel van alleen de oude voorzaal. De nieuw opgetrokken voorgevel lag 5 m meer naar binnen en op de voormalige scheidingsmuur verrees de nieuwe achtergevel. Anders was ook de herinrichting van het achtererf met een aantal nieuwe elementen. En tenslotte kan ook de verandering van baksteenmaat naar het formaat 22/23 x 10,5 x 4,5/5 cm als een vernieuwing aangemerkt worden. Hoe zag nu het nieuwe huis Scharlaken 2 er in hoofdlijnen uit?

Het huis had een rechthoekige plattegrond van 9 x 18,5 m² zonder nadere indeling (afb. 2). Het was vanaf de straat door drie deuren toegankelijk – twee konden opgegraven worden en de derde laat zich vermoeden – en vanaf het achtererf door een middendeur in de achtergevel. Op het achtererf verrees een zware, vrijstaande, rechthoekige toren met een oppervlak van 5,50 x 9,50 m². Ondergronds sloot de toren weliswaar aan op de onder het maaiveld bewaard gebleven noordoost hoek van het oude Scharlaken 1, in de bovengronds veranderde indeling van het terrein lag hij op enige afstand schuin achter het nieu-

we Scharlaken 2 en aanvankelijk zonder enige verbinding met het huis. De etage(s) van de toren was(ren) toegankelijk via een lateraal geplaatste vierkante traptoren. De ondergrondse kelderruimte was als één reusachtige beerput (met een inhoud van 82 m³!) ingericht. Bij een latere ontwikkeling werden huis en toren verbonden door een langs de noordzijde van het erf gebouwde overdekte gang (afb. 4). De aldus ontstane driedelige lay-out van huis-gang-toren/beerput kwam blijkens archeologisch onderzoek in enkele buurhuizen vaker in de stad voor.

Huis Scharlaken 2 was niet zoals het eerste verzakt. Het oude huis had zich op den duur klaarblijkelijk gestabiliseerd, zodat op de overblijfselen zonder bezwaar weer gebouwd kon worden. Een voor het archeologische onderzoek belangrijk gevolg was wel dat van het tweede huis nu alleen maar de alleronderste delen in het bovenste traject van de opgraving beschikbaar waren. Dientengevolge was het vanuit de archeologie nauwelijks mogelijk uitspraken te doen over de verdere opbouw. Gelukkig beschikken we daarvoor over een iconografische bron uit de 18de eeuw die een beeld geeft van de voorgevel aan de straat (afb. 5). Daaruit blijkt dat het om een groot gebouw met zeker drie etages gaat. De uitgesproken laatgotische façade met hoge smalle vensters, trapgevel en arkeltoentjes, samen met de uit de opgraving bekende plattegrond, stellen ons in staat ook dit huis in te delen bij de zogenaamde grote stenen huizen. Anders dan zijn voorganger, echter, valt het te rangschikken onder het subtype van de minder grote middeleeuwse woonhuizen die, wederom, vooral in Utrecht, maar daarnaast ook in tal van andere steden, goed vertegenwoordigd zijn.⁵⁵

Afb. 4. Overzicht van het muurwerk van huis Scharlaken 2 in een fotomontage uit het zuidwesten. Links de traptoren en de gang op het achtererf. Rechts het noordoostelijke deel van het huis. Uiterst rechtsonder nog een fragmentje van de voorgevel (foto ROB, Amersfoort).

Afb. 5. Het huis Scharlaken 2 met trapgevel en arkeltorentjes; op de begane grond de functie van Waag. Detail uit een tekening van Aart Schouman uit 1744 (Gemeentearchief Dordrecht, Gem. Prentverzameling G 736).

Het tweede huis Scharlaken als woonhuis en stadswaag

Naar de vorm, de afmetingen en het voorkomen in het algemeen te oordelen valt te vermoeden dat het huis Scharlaken 2 als woonhuis is opgezet. Het moet echter bij een vermoeden blijven, aangezien er geen doorslaggevende bewijzen voor zijn. De spaarzame gegevens die het archeologische onderzoek met betrekking tot de begane grond heeft opgeleverd zeggen weinig over het gebruik van deze ruimte. Naar alle waarschijnlijkheid werd dit niveau ook niet voor woondoeleinden gebruikt, maar huisde men op de etage(s). Vorm en afmetingen daarentegen bevestigen in vergelijking met andere woonhuizen weer wel een dergelijk gebruik. Op de overeenkomst met vergelijkbare stenen huizen in Utrecht is in de vorige paragraaf gewezen. Ook de parallellie in grondplan met enkele buurhuizen in Dordrecht maakt een gebruik als woonhuis aannemelijk.

Hieraan kan nog een stedenbouwkundig argument toegevoegd worden. Het terugplaatsen van de voorgevel van Scharlaken 2 op de nieuwgeschapen rooilijn van de Wijnstraat – die nog steeds de rooilijn langs deze straat is –

ging tevens gepaard met het trekken van een gemeenschappelijke achtergevellijn over dezelfde buurpanden. Dit nu kan betekenen dat de bouw van Scharlaken 2 mede ten doel had het pand te rangschikken binnen de groot-schalige reconstructie die in dit voornamelijk deel van de stad als geheel plaatsvond. De aldus vormgegeven lay-out van huis-gang-toren/beerput, al wel eerder maar vooral later herhaaldelijk uitgevoerd, leidde tot het ontstaan van een voor Dordrecht kenmerkend type van een rijk woon-huisensemble uit de 14de en 15de eeuw.

Met de bouwkundige gegevens stemmen de historische gegevens betreffende huis Scharlaken 2 goed overeen.⁵⁶ Na de vermeldingen van het eerste huis in 1312 en 1323 (zie boven) duikt het huis in de bronnen pas weer op in 1361, in welk jaar het verkocht werd.⁵⁷ Eigenaar en verkoper was Willaem Reymboudszoon die uit een geslacht van Dordtse burgers met de familienaam Zeebaers stamde. Deze familie was vanaf het midden van de eeuw bij de toen heersende politieke en sociale ontwikkelingen omhooggekomen en had een plaats in het stadsbestuur verworven.⁵⁸

Opmerkelijk is dat de koper in 1361 Heer Otto van Arkel was. De Heer van Arkel speelde bij de toen woedende adelstwisten in Holland, die als Hoekse en Kabeljauwse Twisten bekend staan, een vooraanstaande rol in de Kabeljauwse partij. Het zwaartepunt van zijn macht lag in het nabijgelegen Gorinchem, dat evenals Dordrecht aan de rivier de Merwede is gesitueerd. Ook in Dordrecht echter kon hij beschikken over een invloedrijke aanhang, waaronder Willaem Reymboudszoon Zeebaers. Er zijn bovendien aanwijzingen dat tussen de geslachten Zeebaers en Arkel een zekere familieverwantschap kan hebben bestaan.⁵⁹

In de jaren kort na 1360 bereikten de politieke tegenstellingen in Dordrecht een hoogtepunt. Weliswaar was het stadsbestuur als entiteit Hoeks, daarnaast was er een Kabeljauwse factie die sterke invloed had in de bovenste lagen van de burgerij. Een openlijk conflict tussen de rivaliserende steden Dordrecht en Gorinchem/Arkel brak uit in 1362, zelfs met een mogelijke dreiging van militaire acties. Verschillende aanhangers van de Kabeljauwen, onder wie ook Willaem Reymboudszoon, werden uit de stad verbannen.⁶⁰ Na de terugkeer van de bannelingen, een jaar later, gelukte het echter Willaem Reymboudszoon zijn politieke loopbaan weer op te nemen. En met succes, want vanaf 1367 verschijnt hij enige malen als schepen in het stadsbestuur.⁶¹

Men kan zich afvragen of bij de transactie van 1361 de zojuist genoemde ontwikkelingen mede een rol hebben gespeeld. In concreto, of wellicht Heer Otto van Arkel met de verwerving van het huis Scharlaken 2 door zijn kinsman Zeebaers in de zin had een vast steunpunt binnen de vijandelijke buurstad te verkrijgen. Met de thans bekende gegevens is deze vraag, helaas, niet te beantwoorden.⁶² Hoe dit ook zij, in 1388 heeft Arkel het huis weer afgestoten. Het werd daarop gekocht door de Dordtse burger Jan van der Zidewende.⁶³

In de tijd daarna komt het huis regelmatig in de bronnen voor. De 15de-eeuwse vermeldingen hebben betrekking op eigendom, verhuring en bewoning. Bij een vergelijking met dergelijke vermeldingen van andere huizen blijkt niets van een bijzondere betekenis die Scharlaken in deze tijd gehad zou kunnen hebben. Men mag daaruit wel concluderen dat het naar alle waarschijnlijkheid als woonhuis in gebruik was. De gegevens uit de 16de eeuw, toen de naam van het huis ook tot familienaam der bewoners was geworden,⁶⁴ pleiten nog meer hiervoor. Omstreeks het midden van de eeuw blijkt de begane grond als 'wijnkelder' te zijn ingericht. Het begrip kelder zal men dan wel in de betekenis van opslagruimte, pakhuys op dienen te vatten, aangezien bij de opgraving van de tweede bouwphase niets van een verdiepte kelder is gebleken.

Aan het einde van de eeuw, in 1594, is het huis Scharlaken door de stad aangekocht om op de begane grond de stedelijke Waag te vestigen.⁶⁵ Spoedig daarna werden de etages weer voor privégebruik verkocht. De Waag heeft tot het jaar 1931 in het gebouw verbleven.⁶⁶ In die functie is het tegen het midden van de 18de eeuw ook afgebeeld. De opgraving heeft wat dit specifieke gebruik betreft niets kunnen ophelderen. Enerzijds zal een rol gespeeld hebben dat de Waag in een 'gewoon' huis was ondergebracht,⁶⁷ daarnaast zullen de vele wisselingen in gebruik zowel voor als na 1931⁶⁸ eventueel aanwezige archeologische sporen danig hebben aangetast.

Epiloog

De laatgotische façade van huis Scharlaken 2 is in 1834 in neoklassicistische stijl veranderd. Of, en zo ja in welke mate, het achterliggende huis daarbij ook betrokken was, valt uit de voorhanden zijnde gegevens niet op te maken.⁶⁹ Sedertdien trad een snelle wisseling van gebruik in het gebouw op. Zo was eerst op de etage de stadsbouwkundige tekenschool gevestigd, daarna was zij onder meer in gebruik als concertzaal en vervolgens als telegraafkantoor. De begane grond was laatstelijk ingericht als toonzaal van het Gemeente Energie Bedrijf. Kort na 1960 werd, zoals eerder vermeld, het gebouw afgebroken. Tekenend voor het geringe belang dat aan dit voor de geschiedenis van de stad zo belangrijke gebouw gehecht werd, is het feit dat het precieze jaar van de sloop niet vastgelegd is.

Drie elementen van het huis zijn nog overgebleven. Het wapen van de stad, gesierd met kroon en twee griffoenen, dat hoog aan de laatste gevel bevestigd was, is uit de sloop behouden.⁷⁰ Ten tweede is het bij de opgraving vrijgelegde middeleeuwse muurwerk van beide bouwfasen na het onderzoek weer toegedekt en door een aangepaste fundering van de moderne overbouw niet beschadigd. En ten slotte is de grote beerkelder in de toren achter het huis Scharlaken 2 als een historisch monument in de nieuwbouw opgenomen.⁷¹

Noten

- 1 Dit artikel is een vertaling in iets gewijzigde en aangevulde vorm van 'Tuchhalle, Wohnhaus, Stadtwaage (13.-16. Jahrhundert). Die Entwicklung des Hauses Scharlaken in Dordrecht (Niederlande) nach archäologischen und historischen Befunden' in M. Gläser (Hrsg.), *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseeraum. Eine Festschrift für Günter P. Fehring*. Rostock 1993, 377-389 (Schriften des Kulturhistorischen Museums in Rostock I).
- 2 H. Sarfatij, Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland, in: H. Sarfatij (red.), *Verborgene steden; stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990, 102-111.
- 3 H. Sarfatij, Die Veränderungen von Grundstücks- und Gebäudestrukturen in Dordrecht/Niederlande von 1200-1500, in *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 20, 1990, 149-156.
- 4 Een voorlopig bericht van deze opgraving verscheen in D.P. Hal-lewas, Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1987, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 20, 1988, 323-337.
- 5 Deze dateringen zijn tot stand gekomen op basis van het archeologische vondstenmateriaal, deels aangevuld met een aantal dendrodateringen.
- 6 Wat volgt is een samenvatting van de beschrijving van huis 29 in H. Sarfatij, Diggings in Dordrecht; the development in topography along Tolbrugstraat-Waterzijde (in voorbereiding).
- 7 De voorgevel van bouwphase I bevond zich in de huidige straat en was daar onder moeilijke omstandigheden slechts ten dele vrij te leggen.
- 8 *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, A.Koch (ed.), *Band I: eind van de 7e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage 1970; J.G. Kruisheer (ed.), *Band II: 1222-1256, Band III: 1256-1278*, Assen/Maastricht 1986 en 1992 (verkort aangehaald *OHZ I, II, III*). Hier *OHZ I*, nr. 241.
- 9 Cf. Th.E. Jansma, Dordrecht autonoom ... maar gebonden; de ontwikkeling van de stedelijke autonomie gedurende de middeleeuwen, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 1, 1969, 105-115.
- 10 Cf. H. Sarfatij, Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland.
- 11 *OHZ II*, nr. 840.
- 12 *OHZ III*, nr. 1740, nr. 1749, nr. 1767, nr. 1806.
- 13 D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1980-1982, 15 delen; hier spec. deel 2, 174.
- 14 J.F. Niermeyer, Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw (I-VI), in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 8e reeks, 3, 1941-1942, 1-36 (I, II), 177-222 (III, IV); 4, 1942-1943, 86-113 (V), 145-160 (VI); hier speciaal V, 92.
Opmerkelijk is overigens dat in hetzelfde jaar 1367 een nieuwe opwekking naar de wolwerkers uitgaat zich in Dordrecht te vestigen in nagenoeg dezelfde bewoordingen als negentig jaar eerder! Voor het jaar 1367 zie J.F. Niermeyer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, deel I: 1104-1399*, 's-Gravenhage 1968, nr. 500; voor het jaar 1276 zie *OHZ III*, nr. 1740.
- 15 J.F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad*, IV, 214-215.
- 16 Op de samenhang is gewezen door J.F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad*, VI, 146. De tekst van de keur in: J.A. Fruin (ed.), *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1882, 2 delen; hier speciaal I, 246-248.
- 17 Voorbericht van de opgraving in H. Sarfatij, Dordrecht, in: *Nieuwsbulletin van de Kon.Ned.Oudheidkundige Bond* 1972, *136-*138.

- 18 J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, Dordrecht 1931-1933. 2 delen: I, 63-64; C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, Zaltbommel 1974, 2 delen: I, 191. Beide auteurs overigens zonder bronvermelding.
- 19 Th.W. Jensma, Van Lakenhal tot Stadhuis, in: *Kwartaal & Tekenen van Dordrecht* 10, 1984, nr. 4, 7-27; hier speciaal 7-9.
- 20 Th.W. Jensma, *Van Lakenhal tot Stadhuis*, 7-9. De overgang tot Stadhuis bracht in 1544 de eerste grote verandering teweeg, in de 17e eeuw gevolgd door het aanbrengen van een monumentale ingang in de zuidelijke langsgewel. De tweede grote verandering vond in de 19e eeuw plaats, toen onder meer de buitengevels in klassicistische trant herbouwd werden. Bij de recente restauratie van het gebouw, in de jaren rond 1980, zijn verschillende delen van de gothische hal in origine terugggevonden; zij zijn zoveel mogelijk hersteld en in het zicht gebracht, met name aan de noordelijke langsgewel.
- 21 J.F. Niermeyer, *Bronnen*, nr. 491.
- 22 Voor de hulp op het terrein van de naamkunde ben ik R. Rente-naar te Amsterdam dankbaar.
- 23 Voor de algemene betekenis zie *Woordenboek van de Nederlandse taal*, 1882-, deel 14, 283. Betreffende het voorkomen in middeleeuwse bronnen zie E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage 1885-1941, 11 delen; hier speciaal deel 7, kol. 325-326. Het woord zou een oriëntaalse afstamming hebben – in het Perzisch *sakirlât* – en verder afgeleid zijn van het Oud-Franse *escarlata*, het Middeleeuws-Latijnse *scarlatum* en dan vervormd zijn door de verbinding met het woord *laken*. Varianten zijn het Middelnederlands *scarlaken*, het Middel-Nederduits *scharlaken* en het Middel-Hoogduits *scharlachen*, *scharlach*.
- 24 Voor vermeldingen tussen 1316 en 1358 zie J.F. Niermeyer, *Bronnen*, 100, 161, 224, 225, 227, 228.
- 25 Diksmuide en het Vrije van Brugge: K. de Flou, *Woordenboek der toponymie van West-Vlaanderen enz.*, Deel 14, Brugge 1933, 181; Ieperen: W. Beele, *Studie van Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen 1250-1400*, Ieperen z.j., 519; Brugge: A. Jamees, *Brugse poorters; opgetekend uit de stadsrekeningen en ingeleid, deel 1: 1281-1417*, Handzame 1974, 87.
- 26 Voor een overzicht van deze familie zie M. Balen Jansz., *Beschryvinge der stad Dordrecht enz.*, Dordrecht 1677, 1213-1217.
- 27 Voor Holland in de periode 1343-1346 zie H.G. Hamaker (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse huis*, Utrecht 1875-1878, 3 delen, 238, 378, 493. Voor Vlaanderen zie K. de Flou, *Woordenboek*, 180-181.
- 28 De gegevens betreffende dit huis zijn mij ter beschikking gesteld door M.W.J. de Bruijn te Utrecht.
- 29 Rijksarchief Utrecht, St.Jan, nr. 395.
- 30 *Middelnederlandsch Woordenboek*, deel 9, kol. 1720.
- 31 Vermelding van de kisten in 1272 in S. Muller Fzn. e.a. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 's-Gravenhage 1925-1959, 5 delen (7 banden); hier speciaal OSU IV, nr. 1823. Vermelding als *novum wanthus* in 1281 in OSU IV, nr. 2082. De aanduiding nieuw wanthus lijkt op het bestaan van een voorganger te wijzen. Gegevens hiervoor ontbreken echter ten enen male.
- 32 OSU II, nr. 772.
- 33 Rijksarchief Utrecht, St.Jan, nr. 169-2, fol. 103v-104.
- 34 M. Balen Jansz., *Beschryvinge*, 654. De vermelding is ontleend aan een sinds lang verloren gegane stadsrekening.
- 35 Ch.M. Dozy (ed.), *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1284-1424*, 's-Gravenhage 1891, 96.
- 36 A.F.E. Kipp, Große mittelalterliche steinerne Wohnhäuser in Utrecht, in: *Hausbau in den Niederlanden*, Marburg 1990 (Jahrbuch für Hausforschung 39), 257-281.
- 37 M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent: Periode 1100-1300; De kelders*, Gent 1991, 167 vlg. en de plans I-XI.
- 38 Het voorschrift bij R. Hapke, *Brügger Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlin 1907, 240. Voor de Brugse voetmaat zie P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Oostende 1984, 50.
- 39 *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht*, 1988, 49 vlg., spec. afb. 42; met een toevoeging in AB-KU, 1989, 9-10.
- 40 Vriendelijke mededeling van de bouwhistorische onderzoeker van het pand, A.F.E. Kipp te Utrecht.
- 41 G. Nagel, *Das mittelalterliche Kaufhaus und seine Stellung in der Stadt; Eine baugeschichtliche Untersuchung an südwest-deutschen Beispielen*, Berlin 1971, 47-50.
- 42 P. Devos e.a., *Brugge, herwonnen schoonheid*, Tielt/Amsterdam 1975, 13-15.
- 43 D.E.H. de Boer, Leiden in de middeleeuwen, in: J.K.S. Moes en S.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden; Zeven eeuwen textielnijverheid*, Utrecht 1991, 33-46; hier speciaal 34.
- 44 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten; de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw*, Leiden 1975, 88 en Afb. 101.
- 45 R. Meischke, Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598), in: *Leids Jaarboekje* 81, 1989, 55-83; hier speciaal 58-59. De Lakenhal is in de Nieuwe Tijd opnieuw verplaatst, nu naar het gebouw waarin tegenwoordig het Museum 'De Lakenhal' is ondergebracht.
- 46 J.J. Raue, *De stad Delft; vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen; Interpretatie van 25 jaar binnenstadsonderzoek*, Delft 1983, 223-225.
- 47 N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, 's-Hertogenbosch z.j., 352-374; M.H.M. Spierings, *Het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400*, Tilburg 1984, 50-55, 268-273.
- 48 De Lakenhal komt voor op het schilderij 'De Lakenmarkt' uit de eerste helft van de 16e eeuw. Het schilderij bevindt zich in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch en is onder meer afgebeeld in L. Noordegraaf, *Spectrum/Sijthoff atlas van de Nederlandse marktsteden*, Utrecht/Antwerpen-Amsterdam 1985, 186.
- 49 Archeologische Kroniek van Noord-Holland, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 17, 1985, 341.
- 50 Het huis is in 1931 voor de bouw van een warenhuis afgebroken. Er zijn daarbij, volgens mededeling van drs M.W.J. de Bruijn, wel gegevens verzameld maar deze zijn nooit uitgewerkt.
- 51 ABKU 1982, afb. 18.
- 52 Zie ook noot 36.
- 53 M.C. Laleman en P. Raveschot, *Woonhuizen Gent*, 208 en 222.
- 54 M.E. Stades-Vischer, *Het stadhuis te Dordrecht*, Dordrecht 1983.
- 55 Voor Utrecht zie A.F.E. Kipp, *Große Wohnhäuser*; naast Utrecht ook de andere steden zie C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963.
- 56 Het grootste deel van de plaatselijke historische gegevens over het huis Scharlaken zijn mij ter beschikking gesteld door M.H. Benschop, Gemeentearchief Dordrecht.
- 57 De verkoop van 1361 laat zich herleiden uit een daaropvolgende verkoop in het jaar 1388; deze laatste is in een schepenoorkonde vastgelegd (Gemeentearchief Dordrecht, nr. 1: Stadsarchief, 'De Grafelijke Tijd (1200-1572)', nr. 4: 'Klepboek 1383-1438', fol. 25).
- 58 H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982, 266-268.

- 59 M.H. Benschop, Het huis Scharlaken (II), in: *Kwartaal & Tekenen van Dordrecht* 14, 1988, nr. 4, 1-5; hier speciaal p. 1.
- 60 J.F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad*, IV, 218-221.
- 61 M. Balen Jansz., *Beschryvinge*, 276.
- 62 Aldus berichtte mij ook M.J. Waale te Wassenaar die een studie gewijd heeft aan de zogenaamde 'Arkelse oorlogen.'
- 63 Zie hiervoor noot 57.
- 64 Zie boven bij de naam Scharlaken als familienaam.
- 65 De mededeling van J.L. van Dalen, *Geschiedenis*, I, 310, dat de Waag al in 1312 in dit huis gesticht werd en in 1594 op dezelfde plek als Kaaswaag opnieuw werd opgebouwd, is in velerlei opzicht onjuist.
- 66 C.J.P. Lips, *Wandelingen*, I, 77-78. NB: in de eerste, Duitse versie van dit artikel is foutief 1834 als jaar van vertrek van de Waag genoemd.
- 67 Tot het midden van de 16de eeuw was een waag niet in een daar-toe gebouwde inrichting ondergebracht maar huisde hij in gebouwen met meer andere op de handel gerichte functies. Daarbij waren 'gewone' huizen lang niet uitgesloten. Specifieke waaggebouwen zijn in vergelijking hiermee relatief late verschijningen (vriendelijke mededeling van W.H. Kiem te Berlijn die het fenomeen Waag in Nederland bestudeert).
- 68 Zie ook de epiloog hieronder.
- 69 De nieuwe gevel werd ontworpen en gebouwd door stadsbouwmeester G.N. Itz. Nadere gegevens over deze bouwwerkzaamheden bleken bij navraag niet aanwezig te zijn. Zie ook: A. Meffert, R. Schook, *G.N. Itz, stadsbouwmeester van Dordrecht 1832-1867*, Delft 1985, p. 39.
- 70 Het wapenschild is, naar mededeling van ing W. van den Berg te Dordrecht, opnieuw opgehangen aan de gevel van een huis aan het Grotekerksplein te Dordrecht.
- 71 Belangrijke informatie hebben mij verstrekt de dames B. Beer-naert (Brugge), M.-C. Laleman (Gent) en de heren M.H. Benschop (Dordrecht), M.W.J. de Bruijn (Utrecht), J.F. Dröge (Leiden), A.H. van Drunen ('s-Hertogenbosch), P.J. van der Heyden ('s-Hertogenbosch), K. Kiem (Berlin), A.F.E. Kipp (Utrecht), B.J.M. Klück (Utrecht), R. Rentenaar (Amsterdam), M.J. Waale (Wassenaar). Ik ben hiervoor zeer erkentelijk.

Die Waage von Deventer (1528) als Handelshalle

Karl Kiem

Mit der vorherrschenden Fixierung auf die Betrachtung der Schmuck- und Nobilitierungsformen ist der bau- und kunstgeschichtlichen Forschung das tiefere Wesen der betrachteten Gebäude vielfach verborgen geblieben. Das aus diesem Mißstand resultierende besondere Interesse an den gesellschaftlichen, geistigen und materiellen Inhalten von Architektur führte aber erst einmal zu einer enormen Ausbreitung des Untersuchungsgebietes. Hinzu kam in den letzten Jahren eine erhebliche Verfeinerung der Methoden der Bauforschung, so daß sich auch auf dem Gebiet der Baugeschichte eine ungeheuerliche Explosion des Wissens vollzog.

Diese heute allgemein in der wissenschaftlichen Forschung anzutreffende weit verstreute Fülle isolierter Fakten kann aber erst dann eine besondere Bedeutung erhalten, wenn sie auf einander bezogen und integriert wird.¹ Dabei ist es auch in der älteren Baugeschichte möglich, daß seit Generationen gebetsmühlenartig vorgetragene Projektionen plötzlich in sich zusammenstürzen. Dahinter kann dann mit der historischen Echtheit ein plausibles, nuanciertes und dynamisches Bild der betrachteten Architektur erscheinen.

Die hier im folgenden näher untersuchte Waage von Deventer bildet dafür ein ausgezeichnetes Beispiel. Über diese hat sich bereits im Mai 1710 bei einem Besuch der Stadt der Frankfurter Bürgermeister Conrad von Uffenbach gewundert: 'Ich habe noch nirgend ein so grosz und schön Gebäude zu einer einer Wage gesehen'.² Ergänzend dazu sprach C. H. Peters 1911 in seiner baugeschichtlichen Darstellung der niederländischen Stadt dem Gebäude den Charakter des Bautyps ab.³ Schließlich verwies Gerhard Nagel 1971 in der Betrachtung des mittelalterlichen Kaufhauses auf die besondere Nähe zu seinem Untersuchungsgegenstand: 'Im 16. Jahrhundert wurde in Deventer ein besonders schönes Waaghaus erbaut, das den kommunalen Stolz nicht weniger zur Schau trägt als andernorts Halle oder Rathaus'.⁴

In Anbetracht dieser Einordnungen bedarf es eigentlich nur noch eines kleinen, aber doch folgenreichen Schrittes, das hier untersuchte Gebäude als Waage typologisch in Frage zu stellen.⁵ Von einer solchen Annahme kann die Inschrift 'waeche' – also als Waage – auf dem Gründungsstein von 1528 nicht grundsätzlich abhalten; denn wir wissen aus bestimmten Gebieten in Deutschland, daß

dort die Bezeichnung des Bautyps der städtischen Handelshalle⁶ als Waage nicht ungewöhnlich ist (u. a. Braunschweig, 1534 u. Ravensburg, 1553-56).⁷ Mehr oder weniger willkürlich wird dabei eine einzelne Funktion zum *pars pro toto* benannt. Entsprechendes gilt im Mittelalter für das Tanz- und Rathaus bezüglich des repräsentativen Saales im Obergeschoß und für das Zoll- oder Steuerhaus im Hinblick auf die in dem Gebäude zu entrichtenden Abgaben. Beim Fleisch-, Leder- und Gewandhaus bestimmt das wichtigste Handelsprodukt den Namen. Typologisch gesehen handelt es sich aber dabei in aller Regel um ein und denselben Hallengeschoßbau. Auch wenn es mit dem zunehmendem Warenaustausch bei Filiationen zu einer Differenzierung der Funktionen kommt, so bleibt ihre unterschiedliche Zusammenfassung in der genannten Bauform doch bis über die frühe Neuzeit hinaus charakteristisch. In jedem Fall ist die öffentliche Waage bis zu dieser Zeit gewöhnlich in der Haupthandelshalle der Stadt untergebracht.⁸

Dieser Befund gilt zur Entstehungszeit der Waage von Deventer ebenfalls für das ganze damalige niederländi-

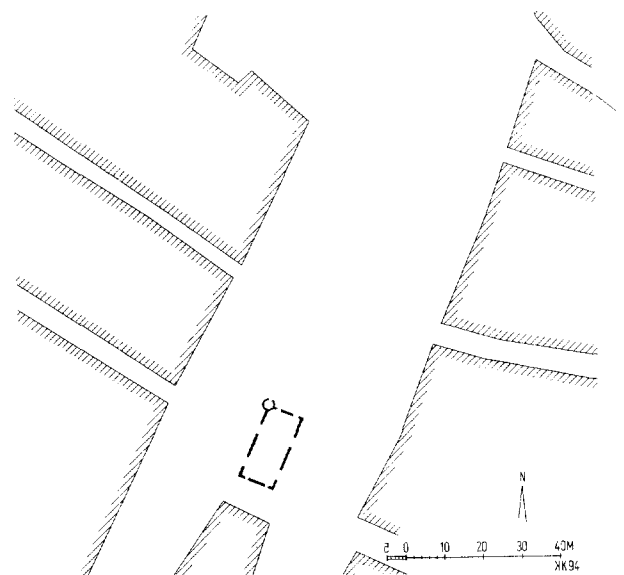

Abb. 1. Rekonstruktionsversuch Lage. Zeichnung Verfasser.

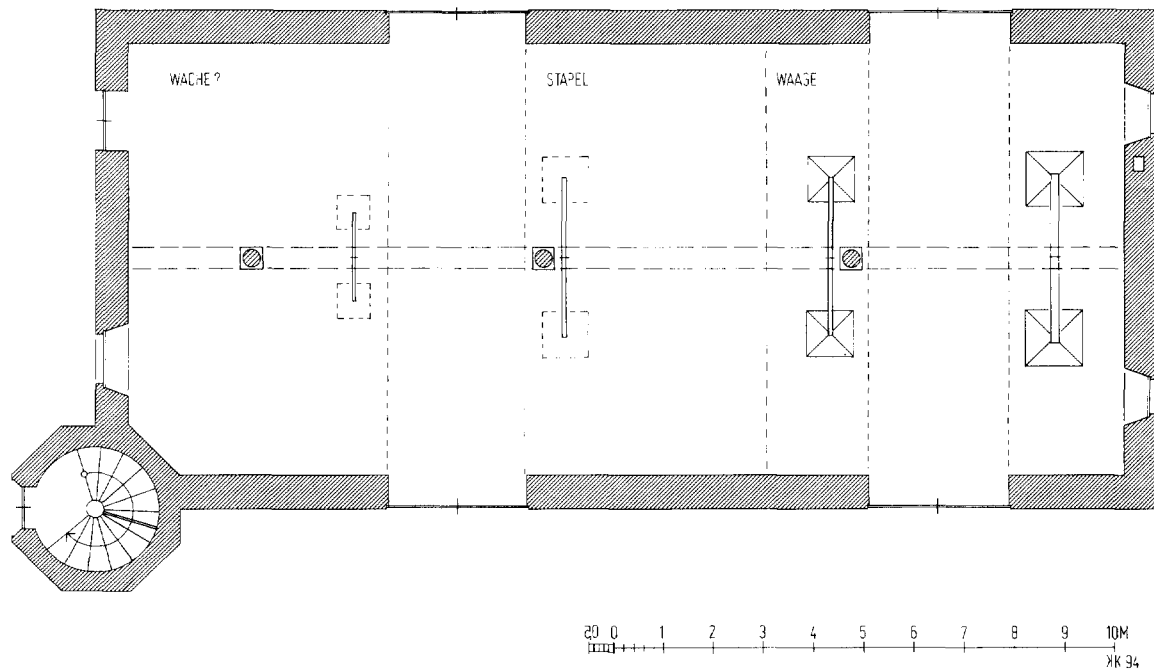

Abb. 2. Rekonstruktionsversuch Grundriß. Zeichnung Verfasser.

sche Territorium.⁹ Große repräsentative Waagegebäude mit einem ausschließlich dem Wiegen vorbehaltenen Erd- und nur sekundär genutztem Obergeschoß waren damals noch nicht bekannt.¹⁰ Daher muß das hier betrachtete Gebäude auf der Brink von Deventer auf seine Funktionen hin abgefragt werden. Wenn wir diesbezüglich zunächst die wirtschaftliche Geschichte der Stadt betrachten, so werden wir vor allem auf die bereits im 15. Jahrhundert sehr bedeutenden Jahrmärkte aufmerksam.¹¹ Jeweils fünf Mal abgehalten, dauerten sie zusammen zweieinhalb Monate. Dafür brachten von der Seeseite Flandern und Holland vor allem Tuche, Holland und Friesland Milchprodukte und Fische. Dagegen lieferte das Hinterland vor allem rheinländischen Wein und westfälische Leinwand. Und auch der Holzhandel spielte eine wichtige Rolle. Darüber hinaus besaß Deventer ein Stapelrecht auf Tuch.¹² Zusammen mit einer eigenen Schifffahrt erreichte der Handel und damit der Wohlstand in der Stadt gegen Ende des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts seinen Höhepunkt.¹³

Für ihren einträglichen Handel besaß die Stadt Deventer im Mittelalter ein sogenanntes Gewandhaus. Es lag im alten, eng bebauten Kern an der Großen Kirche neben dem Rathaus. Mit der Erweiterung der Stadt im 14. Jahrhundert aber begann sich der Schwerpunkt des Handelsgeschehens auf die neu einbezogene Freifläche, die Brink, zu verlagern. Damit konnte sich die frühere Mitte zunehmend zum Verwaltungszentrum entwickeln. Entsprechend wurden die ursprünglich als vielfältig anzunehmenden Funktionen des alten Gewandhauses in der Zeit zwischen

1482 und 1551 auf die Nutzung durch den Rat reduziert.¹⁴

Nachdem die alte Halle aber nun für ihren bisherigen Zweck nicht mehr zur Verfügung stand, muß ein neues Gebäude dafür hergerichtet worden sein, denn Art und Umfang des Handels hatten sich in dieser Zeit nicht grundlegend verändert. So brauchten die fremden Händler noch immer einen Ort, wo sie zwischen den Jahrmärkten ihre Waren aufbewahren konnten, wo nach deren Raum- oder Gewichtsbestimmung die Steuern entrichtet wurden und wo für die übrigen genannten typischen Funktionen einer Handelshalle ein Unterkommen möglich war. Als Standort kann in Deventer nur der neue Hauptmarkt in Frage gekommen sein, die Brink. Dort entstand zur fraglichen Zeit nur ein Gebäude, das als Ersatz für das alte Gewandhaus dienen konnte – die sogenannte Waage.

Beschäftigen wir uns mit ihrer ursprünglichen baulichen Erscheinung, so finden wir zahlreiche Hinweise für eine Funktion als Handelshalle. Bereits bei der Betrachtung der städtebaulichen Situierung erscheint eine überragende Dominanz, wie sie in diesem Maße von ausschließlich dem Wiegen dienenden Gebäuden kaum bekannt ist: freistehend auf der westlichen Seite des Marktes richtet es diesen mit seinem alle Nachbarn bei weitem übertreffenden Volumen nach sich aus. In der Längsachse des Platzes gelegen ordnet sich das Gebäude zu beiden Längsseiten kleine Nebenflächen unter. Mit seinen drei Geschossen, die von der Straße zur Balustrade 14,4 Meter¹⁵ aufragen, wird die umgebende Bebauung erheblich übertroffen. Das steile Walmdach unterstreicht die hoch aufragende Wirkung des Gebäudes noch.

In seinen weiteren Merkmalen verfügt das hier betrachtete Gebäude auf der Brink in Deventer zudem über einen besonderen Habitus, der bis zu dessen Entstehung 1528-31 repräsentativen städtischen Verkaufs- und Versammlungsbauten vorbehalten ist.¹⁶ Allgemein nobilitierend wirken zunächst der Uhr- und Glockenturm¹⁷ auf dem vorderen Firstende und die rund um die Traufe laufende spätgotische Balustrade mit ihren Fialen.¹⁸ Bei den markanten achteckigen Postenerkern¹⁹ an den drei Gebäudeecken handelt es sich um Atavismen der mittelalterlichen Wehrarchitektur, die seit dem 13. Jahrhundert in der bürgerlichen Architektur anzutreffen sind. Dazu gehört der belfriedartige, ebenfalls achteckige Treppenturm auf der rechten Seite der Marktfront. Zusammen wird mit diesen Attributen auf den kaiserlichen Stadtherrn verwiesen, womit hauptsächlich symbolisch ein Schutz des Gebäudeinhaltes dargestellt wird²⁰. Dieser ist bei ausschließlich dem Wiegen dienenden Gebäuden aber gar nicht notwendig.

Auch die dekorativen Elemente der Wandgliederung des hier betrachteten Gebäudes auf der Brink in Deventer gehören zu den architektonischen Nobilitierungsformen der Zeit. Interessanterweise sind diese in ihrer Plastizität nach oben hin gesteigert. So ist es in den beiden oberen Geschossen zunächst die Einteilung der drei Hauptfassaden durch korbboogige Blendarkaden, die die Fassade strukturiert. Während sich aber dabei die untere auf einfache Wandpfeiler stützt, ist die obere durch Pilaster weiter hervorgehoben. Damit rückt dort die Bogenreihe etwas nach vorne und bildet hinter den Kleeblattbögen deutliche Schatten. Und auch die Belebung des Ziegelmauerwerks durch Lagen Bentheimer Sandsteins zeigt sich ausschließlich in den oberen Geschossen. Nur bei dem Treppenturm reicht das Stabwerk, durch das auch die Postenerker gegliedert sind, bis ganz nach unten.

Sonst findet die Formenfreude mit dem Kleeblattbogenfries über dem Erdgeschoß ihren unteren Abschluß. Dabei ist das Erdgeschoß geradezu als Keller behandelt. Nur die Sandsteinumrahmungen der beiden ursprünglich jeweils auf den Längsseiten angebrachten Toröffnungen mit ihren Oberlichtern lenkten hier etwas Aufmerksamkeit auf sich.²¹ So erscheinen die oberen Geschosse als die wichtigen, eine Funktion als Waage – naturgemäß im Erdgeschoß – wird in keiner Weise herausgestellt. Darüber hinaus fehlen hier alle Kennzeichen eines Waagegebäudes, vor allem ein Vordach über den Toren und eine weitgehende Öffnung des Erdgeschosses. Und auch in der Emblematis fehlt jeglicher Hinweis auf eine entsprechende Funktion.

Betrachten wir nun den Grundriß der sogenannten Waage von Deventer, so können wir feststellen, daß er mit seinem Rechteck von 10 Meter Breite und 21,5 Meter Länge ausschließlich dem Wiegen dienende Gebäude bei weitem übertrifft.²² Völlig ungewöhnlich ist auch der Keller, der die ganze Grundfläche einnimmt. Mit den sieben auf quer verlaufenden gemauerten Gurtbögen ruhenden, in der Mitte auf Sandsteinpfeilern abgestützten mas-

siven Flachtonnengewölben konnte hier gelagerten wertvollen Kaufmannswaren ein guter Brandschutz geboten werden. Dafür wurde auf eine innere Verbindung zum Erdgeschoß offensichtlich verzichtet. Der Zugang von Personen war dabei auf die quasi außen an das Gebäude angefügte Wendeltreppe ($r = 1.10$ m) beschränkt, während der Warentransport wahrscheinlich über einen an der Westseite gelegenen Kellerhals erfolgte.²³

Die besondere Größe des Grundrisses läßt sich nicht vollständig aus der Funktion des Wiegens ableiten. Zwar wurden dafür intern erhebliche Verkehrsflächen benötigt; denn man fuhr mit den Wagen und Karren ins Innere, brachte die Waren dort auf die Waage und kam auf der anderen Seite wieder hinaus.²⁴ Aber diese aufwendige Anordnung war nur dann sinnvoll, wenn man die Güter sowieso in das Gebäude brachte, um sie dort zu lagern, beziehungsweise zu verkaufen.²⁵ Rekonstruiert man die Balkenwaagen längs der Durchfahrten in der Mitte der Gebäudebreite, so bleibt dafür noch genügend freie Fläche übrig.²⁶

Im übrigen darf angenommen werden, daß die Nutzung der Hallenräume jeweils entsprechend den unterschiedlichen Bedingungen des Handelsgeschehens abgewandelt worden ist. Dabei scheint es plausibel, wenn das Erdgeschoß während der Jahrmärkte vorrangig durch die Waage in Anspruch genommen wurde, wogegen in der Zwischenzeit vor allem unverkauft gebliebene Ware dort ihr Unterkommen fand. Eine entsprechende Anpassung ließ sich jedenfalls ganz einfach durch das Entfernen der Waagschalen bewerkstelligen. Die schweren Waagebalken konnten dabei hängen bleiben, denn sie nahmen unter der Decke nur einen geringen Raum ein. Zwei Wiegestellen dürften der Stadt in der jahrmarktsfreien Zeit genügt haben.

Die Obergeschosse waren, wie bei einer Handelshalle üblich, ebenfalls durch verschiedene Funktionen belegt. So diente die typische Einteilung in Verschläge²⁷ wahrscheinlich wie üblich der Vermietung der einzelnen Flächen an fremde Händler. Dabei könnte es sich dann teilweise um eine Weiterführung der Funktion der schon im 14. Jahrhundert auf der Brink belegten vier Marktstände der Tuchhändler handeln.²⁸ Darüber hinaus ist aber in dem Gebäude eine Vielfalt von gehandelten Produkten anzunehmen. So darf analog zum Keller angenommen werden, daß die Wendeltreppe mit ihrem inneren Radius von nur etwa 1.10 Meter auch bei den oberen Geschossen nur den Besuchern gedient hat, während die Waren ursprünglich durch einen Aufzug transportiert wurden.²⁹

Über die Stände der Kaufleute hinaus dürfte sich zudem die für den Bautyp übliche Verwaltung mit den entsprechenden Beamten in dem Gebäude befunden haben. Zur Sicherung und Kontrolle des Handelsgeschehens war es bestimmt sinnvoll, dort auch die Stadtwache unterzubringen. Daß aber diese ausschließlich, wie immer wieder behauptet, die beiden Obergeschosse in Anspruch genommen hätte, ist vollkommen abwegig. Es müßte dann erst einmal erklärt werden, warum die Stadtwache in

Abb. 3. Rathaus Melsungen. Bildarchiv Photo Marburg, Aufnahme Nr. 7271/922880.

Abb. 4. Hallen Geraardsbergen. Foto Verfasser. Aufnahme 3/93

Deventer ungefähr die vierfache Fläche der entsprechenden Einrichtung in Amsterdam (1566) benötigte und warum der lukrative Markthandel dagegen von dem Gebäude ausgeschlossen blieb. In jedem Fall darf die durch den Chronisten Gualterus Sylvanus für das Jahr 1616 beschriebene Nutzung³⁰ nicht ohne Berücksichtigung der erheblich veränderten politischen und ökonomischen Bedingungen auf die Entstehungszeit des Gebäudes zurückprojiziert werden.

Bei der Betrachtung der Waage von Deventer als Handelshalle braucht man sich im übrigen auch nicht mehr darüber zu wundern, daß – neben vielen anderen Feierlichkeiten im 16. Jahrhundert – 1549 die Huldigung der Stände von Overijssel an König Philipp II. als Nachfolger Karls V. ausgerechnet in einer Waage erfolgte.³¹ Offensichtlich fehlte in dem immer relativ bescheidenen gebliebenen Rathaus von Deventer im 16. Jahrhundert eine entsprechend großzügige Räumlichkeit. Und für eine Handelshalle ist ein großer repräsentativer Versamm-

lungssaal nicht ungewöhnlich.³² So fand zum Beispiel im Kaufhaus von Konstanz (ab 1388) während des dortigen Konzils 1414-18 sogar die Papstwahl statt.³³ Und im Obergeschoß des Kölner Gürzenich (1441-47), das sich über einer Handelshalle befand, wurde zwischen 1474 u. 1520 viermal der Kaiser empfangen.³⁴

Zu welchen grotesken Fehleinschätzungen die falsche typologische Einordnung der sogenannten Waage von Deventer führte, zeigt sich beispielhaft an der Interpretation des bei der Restaurierung von 1922 gefundenen Schachtes in der südlichen Gebäudewand. Er führte angeblich zu einem an der Außenseite gelegenen Brunnen. Eine geheime Funktion dieser Einrichtung zur Wasserversorgung der vermeintlich in den oberen Geschossen anfänglich untergebrachten Bürgermiliz für den Fall von Belagerungen, wie dies F. A. J. Vermeulen³⁵ unterstellt, ist aber mit Sicherheit auszuschließen. Die sogenannte Waage verfügt nämlich über keinerlei ernstgemeinte Einrichtungen zur militärischen Verteidigung gegen eine

zeitgemäß mit Kanonen bewaffnete Streitmacht.³⁶ Dies weiß nun auch der genannte Autor und versteigt sich daher dazu, die Verteidigungsfunktion alleine aus dem Schacht abzuleiten. Wahrscheinlich handelt es sich dabei aber um einen schlichten Rauchabzug für die ursprünglich an dieser Stelle im Keller untergebrachte Feuerstelle.³⁷

Mit ähnlichem Hintergrund zeigt die immer wieder gern ausgeschmückte Legende von dem Kupferkessel an der westlichen Außenwand einen erheblich größeren Unterhaltungswert. Das Gefäß soll nach seinem Kauf im Jahre 1434 nämlich dazu gedient haben, den örtlichen Münzmeister wegen Betruges in kochend heißem Öl zu Tode zu frittieren. Zur Abschreckung wäre danach das Utensil an der Westseite der sogenannten Waage aufgehängt worden. Dabei stellt sich aber zunächst die Frage, warum sich das Behältnis nicht an der Alten Münze in der Boterstraat befindet, sondern an einem Gebäude, das erst knapp hundert Jahre nach dem Exitus des Münzmeis-

ters errichtet wurde. Noch ernsthafteren Anlaß zu Zweifeln an der Funktion des angeblichen Hinrichtungsutensils gibt dessen Erscheinung. Es hat nämlich überhaupt nichts von der gebauchten Gestalt alter Kochkessel. Dagegen deutet die ebenmäßige zylindrische Form doch eher auf ein genormtes Hohlmaß. In jedem Fall ist die Aufbewahrung eines Gerätes der letztgenannten Funktion in einer Handelshalle charakteristisch.³⁸

Haben wir die sogenannte Waage von Deventer anhand ihrer baulichen Merkmale als multifunktionalen Hallengeschoßbau bestimmt, so zeigen sich bei ihr auch deutliche Parallelen zu entsprechenden Einrichtungen andernorts. In Betracht kommen viele ähnliche Gebäude in kleineren Städten, die heute in der Regel als Rathaus bezeichnet werden. Genannt seien hier zum Beispiel Melsungen³⁹ (D; um 1565-66) und Geraardsbergen⁴⁰ (B; um Ende 14. -Anfang 15. Jahrhundert). Diese Bauten verfügten ursprünglich ebenfalls im Erdgeschoß über eine Handelshalle mit der öffentlichen Waage und im ersten Ober-

Abb. 5. A. Beerstraten, Brink und Waage Deventer, 1665. Museum De Waag, Deventer.

geschoß über einen repräsentativen Versammlungssaal.

Wenn das Beispiel Deventer im Vergleich besonders repräsentativ ausgefallen ist, so darf dies dem regionalen Führungsanspruch der Stadt als bedeutendste innerhalb der Provinz Overijssel zugeschrieben werden. Diese Position sollte im Jahr der Einverleibung des Gebietes in die burgundische Hausmacht Kaiser Karls V. mit dem Neubau offensichtlich untermauert werden. Gleichzeitig wurde mit der Statue des Herrschers über dem Haupteingang ursprünglich dem neuen Stadtherrn die notwendige Referenz erwiesen.⁴¹

Die regionale Vorrangstellung Deventers war aber nicht von langer Dauer; denn mit der Entwicklung des eigenen Staates der nördlichen Niederlande verlor der Markt der Stadt sein Hinterland. Nach dem Fall von Antwerpen 1585 geriet Deventer so zunehmend in die Abhängigkeit von Amsterdam und verlor ab dem 17. Jahrhundert seine Bedeutung als Hauptort der Provinz Overijssel. Damit muß auch ein Wandel in der Funktion der Handelshalle auf der Brink verbunden gewesen sein, die nun in erheblich geringerem Maße für ihre ursprünglichen Zwecke gebraucht wurde. In diesem Zusammenhang ist wahrscheinlich der 1643 erfolgte Anbau an der Hauptfront zu sehen. Er besteht aus einer Laube,⁴² um welche auf beiden Seiten eine zweiarmlige vierläufige Treppe mit gemeinsamem Austritt ins Obergeschoß führt. So wurde ein Platz für Bekanntmachungen, zur Erledigung von Rechtsgeschäften⁴³ und für die Postierung der Hauptwache geschaffen. Die repräsentative Funktion des Gebäudes wurde somit noch gesteigert, aber die Bedeutung des Erdgeschosses reduzierte sich noch weiter; und in das zweite Obergeschoß gelangte wohl kein nennenswerter Waren- und Menschenstrom mehr.

Mit der Auslagerung der Waage und den Umnutzungen, zunächst im Jahr 1873 zum Gymnasium und dann knapp fünfzig Jahre später zum Museum, sind die Spuren des ursprünglichen Gebrauchs der Handelshalle auf der Brink in Deventer fast vollständig verloren gegangen. Aufgrund der sich allgemein vertiefenden nationalstaatlichen Zentralisierung im 19. Jahrhundert wurde sie dazu noch weiter aus dem ursprünglichen, die späteren Grenzen überschreitenden Zusammenhang herausgelöst und analog zu den veränderten Handelströmen des 17. Jahrhunderts ausschließlich der Entwicklung in Holland zugeschlagen. Damit war es möglich, das Gebäude ungeachtet aller Abweichungen von den typologischen Merkmalen zu einer der 'schönsten und ältesten Waagen der Niederlande' avancieren zu lassen.⁴⁴ Entsprechend ungerührt konnte darin noch im Jahre 1990 die Ausstellung über 'Das Wagnis; Wiegen und Waaggebäude in den Niederlanden' stattfinden.⁴⁵ Nicht nur die völlig ohne Hinterfragung gebliebene Wahl des Ausstellungsortes läßt darauf schließen, daß das Thema trotz gegenteiliger Bekundungen noch längst nicht abgehandelt ist.

Samenvatting

Het verwerken van functionele bijzonderheden van een gebouw ten opzichte van de kunst- en bouwhistorische benaderingswijze kan leiden tot verrassende nieuwe inzichten. Daarvan is de Waag te Deventer een goed voorbeeld. Zo verwondert men zich sinds eeuwen over zijn bijzondere omvang en zijn rijke bouwvormen in vergelijking met andere vertegenwoordigers van dit bouwtype. In dit verband werden al wel aan de hand van uiterlijke kenmerken bepaalde overeenkomsten met raadhuizen en handelshallen gezien. Verder is men niet gegaan.

Het begrip 'waag' wordt niet enkel voor het bouwtype gebruikt, maar kan ook betrekking hebben op het wegen als handeling die ergens plaats kon vinden. Dit was onder andere mogelijk in het raadhuis of in de handelshal, waarbij in het laatstgenoemde geval in sommige streken het hele gebouw uitsluitend naar de weegfunctie genoemd werd. Ditzelfde zal thans al hypothese ook voor de Waag in Deventer aangenomen en onderbouwd worden.

Ten eerste is het de dominantie in de stedenbouwkundige samenhang die bij de Waag van Deventer aan een raad- of handelshuis doet denken. Waaggebouwen zijn doorgaans namelijk kleiner en gewoonlijk meer in de bebouwing, dat wil zeggen in de gevelwanden, opgenomen. Voorts geldt dit voor de aankleding van het hier onderzochte gebouw met symbolische elementen van de vestingarchitectuur, zoals de arkeltorens en de traptoren. Tenslotte wordt bij de geveldecoratie de aandacht naar de hogere delen getrokken, terwijl de begane grond met de waag tamelijk vlak behandeld is. Voor een handelshal zijn de hierboven beschreven elementen daarentegen kenmerkend. Bij dit bouwtype hoort ook dat de begane grond zowel voor het stapelen als voor het wegen van goederen benut kon worden. Daarom werden zij altijd naar binnen gevoerd. Dit vergelijkbare multifunctionele gebruik was ook voor de hoger gelegen verdiepingen gebruikelijk. Daar werden tijdens de Deventer jaarmarkten ruimten aan de handelaren verhuurd. Op andere tijdstippen kon men daar een feestzaal inrichten of de ruimte boven de begane grond anderszins voor stedelijke representatieve doeleinden gebruiken.

Dit geheel is te zien als resultaat van de afsplitsing van de handelsfunctie ten opzichte van de oude, multifunctionele stadskern waar de stedelijke administratie bleef. De reden daarvoor mag gezien worden in de ontwikkeling van belangrijke Deventer jaarmarkten die aan het begin van de 16de eeuw hun hoogtepunt hadden bereikt. De omvang van het gebouw weerspiegelt het volume van de handel, waarmee het past in een grote reeks van raadhuizen en handelshallen in kleinere steden. Binnen deze groep probeerde de stad Deventer in de regio haar bijzondere positie te demonstren.

De geschiedenis van het gebruik van het gebouw werd voorts gekenmerkt door de achteruitgang van Deventer als handelsplaats ten gevolge van de Tachtigjarige Oor-

log. Zo duidt de aanbouw van het uit 1643 daterende bordes op een wijziging van de functies naar representatie ten koste van de handel. Met de opheffing van de waagfunctie kreeg het gebouw eind 19de eeuw een compleet andere bestemming zodat van het oorspronkelijke gebruik bijna geen sporen over bleven. Uit vergelijking komt naar voren dat het gebouw typologisch niet als de oudste waag in de Nederlanden maar veel meer als een handelshal in middeleeuwse traditie op te vatten valt.

Noten

- 1 Die vorliegende Darstellung ist entstanden im Rahmen der baugeschichtlichen Erforschung des Bautyps Waage in den Niederlanden (16. bis 18. Jahrhundert). Die Durchführung dieses Projektes wird durch ein Habilitandenstipendium der Deutschen Forschungsgemeinschaft möglich gemacht. Einen großzügigen Vertrauensvorschuß erbrachten Gottfried Gruben (München) und Vittorio Magnago Lampugnani (Frankfurt). C. L. Temminck Groll (Amsterdam/Driebergen) stand nicht nur bei Fragen zur niederländischen Architekturgeschichte wohlwollend zur Seite. Freundliche Kritik und Anregung kam besonders von Mary Pepchinski (Berlin). Piet Balhuizen (Rotterdam) hat sich vielfältig hilfreich zur Verfügung gestellt. Orthographie und Interpunktion beruhen auf der kundigen Durchsicht von Roswitha Kramm (Berlin). Den hier Genannten gilt mein ganz besonderer Dank.
- 2 M. E. Houck: *De Waag te Deventer*. In: *Eigen Haard*, 1893, 698.
- 3 In: H. Brugmans u. C. H. Peters: *Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling* (3 Bde.). Leiden, o. J. (1910-11), 283.
- 4 Gerhard Nagel: *Das mittelalterliche Kaufhaus und seine Stellung in der Stadt*. Berlin, 1971, 50.
- 5 In dem außerordentlich umfangreich erhaltenen und ausgezeichnet erschlossenen schriftlichen Quellenmaterial zur Geschichte der Stadt Deventer finden sich keinerlei Aufzeichnungen, die eine solche Annahme verbieten würden. Freundliche Auskunft H. J. Nalis, Gemeindearchiv Deventer.
- 6 Gebräuchlich für die Benennung der Baugattung ist auch der Name Kaufhaus (Vgl. Nagel, a. a. O.). Hier wurde jedoch die Bezeichnung Handelshalle (vgl. Schröder, a. a. O.) gewählt, weil sie die strukturellen und funktionalen Gegebenheiten besser trifft.
- 7 Cord Meckseper: *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter*. Darmstadt, 1982, 171.
- 8 Nagel, a. a. O.
- 9 Vgl. Fritz Schröder: *Die gotischen Handelshallen in Belgien und Holland*. München u. Leipzig, 1914.
- 10 Karl Kiem: *Die Waage als Bautyp in den Niederlanden (16.-18. Jahrhundert)*. In Vorbereitung.
- 11 Z. W. Sneller: *Deventer, die Stadt der Jahrmärkte*. Weimar, 1936.
- 12 Sneller, a. a. O., 74.
- 13 E. H. ter Kuile: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IV. De provincie Overijssel, tweede stuk: Zuid-Salland*. 's Gravenhage, 1964, 4. Bei dieser Arbeit handelt es sich um die bisher beste und ausführlichste bauhistorische Behandlung der sogenannten Waage von Deventer.
- 14 Ter Kuile, a. a. O., 11.
- 15 H. Kronenberg: *De Waag te Deventer*. Sonderdruck des Vortrags, gehalten vor der Vereniging tot Beoefening van Overijss. Regt en Geschiedenis. O. O., 1915, 3.
- 16 Das Gebäude ist in seiner äußeren Erscheinung bis auf das Erdgeschoß weitgehend in dem Zustand erhalten bzw. wiederhergestellt, in dem es sich auf dem Gemälde von A. Beerstraten 1665 darstellt. Reparaturen und Umbauten erfolgten nach inschriftlichen Datierungen 1575, 1620, 1755 und 1873. In den Jahren 1917-29 wurde die sogenannte Waage durch Gemeindearchitekt W. Uytendhout umfassend restauriert. Die Reparatur eines Bombenschadens des Jahres 1945, der vor allem den Treppenturm in Mitleidenschaft gezogen hatte, erfolgte 1947-48 durch denselben Architekten. Vgl. Ter Kuile, a. a. O., 18-20.
- 17 Ursprünglich soll er spätgotische Bauformen aufgewiesen haben. Vgl. Kronenberg, a. a. O., 3 und Ter Kuile, a. a. O., 19.
- 18 Die heutigen Fialenabdeckungen entstammen dem 19. Jahrhundert. Vielleicht sind es die ersten. Vgl. Ter Kuile, a. a. O., 19. Sowie Kronenberg, a. a. O., 3.
- 19 Die Erker sollen ursprünglich spitze gotische Helme getragen haben. Siehe Ter Kuile, a. a. O., 19.
- 20 Vgl. Meckseper, a. a. O., 173.
- 21 Bereits 1840 wurden die beiden vorderen Einfahrtstore vermauert. In der Zeit der Verlagerung der öffentlichen Waage in einen Neubau an der Welle im Jahr 1862 und der Einrichtung des Gebäudes zum Gymnasium im Jahr 1873 dürften die beiden übrigen Tore zugemauert worden sein. Für die Umnutzung wurde der gesamte Innenausbau abgebrochen. Gleichzeitig wurden die hölzernen Decken durch Stuckdecken ersetzt und leichte Zwischenwände eingezogen. Die Veränderung der Fenster wurde bei der oben genannten Restaurierung in den Jahren 1917-29 wieder zurückgenommen. Dabei wurde das Gebäude 1920 zum städtischen Museum eingerichtet. Dazu gehört auch der offene Kamin des 17. Jahrhunderts im ersten Obergeschoß, der aus dem Patrizierhaus 'Die zwölf Apostel' an der Brink stammt. Vgl. Kronenberg, a. a. O. u. Ter Kuile, a. a. O.
- 22 Der Chronist Gualterus Sylvanus muß 1616 das Gebäude auf der Brink noch ohne die später angefügte Vorhalle gesehen haben. Von den beiden von ihm an der Vorderseite genannten Pforten ist die eine vermutlich als Zugang zu dem Treppenturm anzusehen. Die andere führte dann wahrscheinlich auf der gegenüberliegenden Seite direkt in die anschließende Halle. Vgl. Kronenberg, a. a. O., 3.
- 23 Es handelt sich bei dem Kellerhals höchstwahrscheinlich um den bei dem oben genannten Gemälde von A. Beerstraten dargestellten kleinen Anbau mit dem Pultdach zwischen den beiden Toren.
- 24 Kronenberg, a. a. O., 3.
- 25 Nagel, a. a. O., 66.
- 26 Zur Aufhängung der Balkenwaagen hatte die Decke über dem Erdgeschoß ursprünglich einen Unterzug, der über den Pfeilern des Kellers abgestützt gewesen sein muß. Die von Schröder (a. a. O., Tafel 15; übernommen von F. A. J. Vermeulen: *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*. Deel 2. 's-Gravenhage, 1931, 62) unternommene Rekonstruktion ist aber unglaublich, da sie nicht mit dem Tragsystem des Kellers korrespondiert. Einen deutlichen Hinweis, daß die hier rekonstruierte Weiterführung in das Erdgeschoß stimmt, liefert die Lage der unzweideutig bestimmbar ursprünglichen Durchfahrten. Sie führen bei dieser Annahme genau an den Pfeilern vorbei.
- 27 Kronenberg, a. a. O., 3. Vgl. die Tuchhallen von Ypern (Schröder, a. a. O., 19).
- 28 C. H. Peters in H. Brugmans u. C. H. Peters, a. a. O. 306.
- 29 Die Rekonstruktion der ursprünglichen Lage des Aufzuges ist aber auf Grund der Verwischung jeglicher Spuren nicht möglich.
- 30 Vgl. Ter Kuile, a. a. O., 19.
- 31 Vgl. Ter Kuile, a. a. O., 19.
- 32 Von dem ursprünglichen Raumeindruck gibt die im wesentlichen noch erhaltene Balkenlage im Erdgeschoß mit den Kopfbändern auf den profilierten Kragsteinen einen kleinen Anhaltspunkt.
- 33 Nagel, a. a. O., 138.
- 34 Meckseper, a. a. O., 199.

- 35 A. a. O.
- 36 Zu einem effektiven Festungsbauwerk aus dieser Zeit vgl. Karl Kiem: Rammekens, eine frühe Bastionärfestung in den Niederlanden (De Boni, ab 1547). In: *Architectura*; München, Berlin, 1987, Heft 1, Band 18, 67-75.
- 37 Vgl. Zeichnung 'kelder van het waaggebouw', Maßstab 1/50, o. V., o. D., Archief Gemeentewerken Deventer. Vermutlich diende der offene Kamin dort der Aufrechterhaltung einer Mindesttemperatur für die Lagerung von Wein.
- 38 Blühende Phantasie bildet wahrscheinlich auch den Hintergrund für die angebliche Verwendung von Baustoffen aus den gegenüber der Stadt gelegenen geschleiften Festungen Morgensterre und Altena. Der Gemeindearchitekt W. Uytendhout wolle der sogenannten Waage von Deventer sogar ansehen, daß sie überhaupt gebaut wurde, weil das Abbruchmaterial verarbeitet werden mußte (vgl. W. Uytendhout: De Waag te Deventer en de drie vergulde herinck. *Heemschut*, Nr. 2, 1926). Angeblich sollen auch die Fratzenkulpturen mitsamt dem kleinen Kessel (kijk in de pot) von den Festungen stammen. Hier müßte durch die historische Metrologie geklärt werden, ob es sich dabei nicht eher um typisch mittelalterliche Geräte zum Messen von Korn handelt (vgl. Camille Enlart: *Manuel d' archéologie Française*. Teil II, 373). Schließlich stellt sich noch die Frage an die Heraldik, ob die Reliefs mit ihrem Sternmotiv tatsächlich die Festung Morgensterre versinnbildlichen, oder ob sie nicht eher als burgundische Wappen zu deuten sind.
- 39 Gerd Fenner: *Das Rathaus von Melsungen. Geschichte und Baugeschichte*. Melsungen, 1987.
- 40 Heutiger Zustand nach der Restaurierung durch die Architekten Léonard und Langerock von 1893. Vgl. Patrick Devos: *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen*. Gent, 1982, 406 ff. Zu den gemeinsamen Ursprüngen von Rathaus, Kaufhaus und Waage vgl. Karl Gruber: *Das deutsche Rathaus*. München, 1943, 24; sowie Jürgen Paul: Das Rathaus. In: Werner Busch und Peter Schmoock (Hrsg.): *Kunst; Die Geschichte ihrer Funktionen*. Weinheim und Berlin, 1987.
- 41 Vgl. Kronenberg, a. a. O., 5.
- 42 E. J. Haslinghuis: *Bouwkundige termen*. Utrecht u. Antwerpen, 1986, 300. Stichwort: roepsteen.
- 43 Die Bezeichnung dieses Bauteils im Volksmund als 'Schafott' weist auf diese Funktion. Todesurteile wurden hier aber nicht vollstreckt. Vgl. Kronenberg, a. a. O., 4.
- 44 Ronald Stenvert: *Deventer* (Matrijs stedenreeks 1). Utrecht, 1985, 22.
- 45 Bauhistorischer Teil L. Berrevoets im Katalog der Ausstellung, herausgegeben von: C. H. Slechte und N. Herweijer (Hrsg.): *Het waagstuk. Wegen en waaggebouwen in Nederland*. Amsterdam, 1990.

Reactie op het artikel van Karl Kiem

Het bovenstaand artikel is aanleiding voor enkele losse opmerkingen en aanvullingen.

De Waag werd jaarlijks verpacht. Opbrengsten uit verhuur van ruimten aan kooplieden of organisaties van kooplieden zijn daarom niet in de stadsrekeningen te vinden. Het is goed mogelijk, dat de stad de kelders en zolders benutte voor eigen gebruik, zoals voor de opslag van de ingrediënten voor buskruit, die in de 15de eeuw nog op de zolders van het stadhuis lagen. Of de Waag als handelshuis is gebruikt, is nog niet met archiefstukken bewezen. Wel is bekend dat de stad op het Grote Kerkhof een

pand kocht dat op de begane grond werd gebruikt als handelshuis en verder werd verhuurd aan de Leidse lakenkooplieden, die de lakenhandel in Deventer beheersten. Dit gebeurde nadat het Wanthuis in de 15de eeuw en andere functie kreeg (A.C.F. Koch, in: *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, pp. 36-37).

De grote zaal op de eerste verdieping is duidelijk voor representatieve doeleinden ontworpen. Het is de vraag of deze ruimte ook voor het afsluiten van handelsovereenkomsten gebruikt werd. Aan de voorzijde van deze zaal was eerder al een uitgang naar buiten met een bordes. Toen namelijk in 1643-1644 door Jan Bour en Hans Willem Amesdorff uit Gildehaus het nieuwe bordes werd gebouwd, was er sprake van de oude 'trappen'. Vanaf deze 'trappen' kon de menigte op de Brink, het grootste plein van Deventer, worden toegesproken en konden tot 1706 de terechtingszaken worden geadegeslagen.

De verwarring over de militaire functie van de Waag heeft lang geduurd. Er waren twee militaire groepen in Deventer, het garnizoen dat vanaf 1568 in Deventer door Philips II werd gelegerd vanwege de godsdienstonrusten en de weerbare inwoners van de stad zelf. De garnizoenssoldaten werden aanvankelijk bij burgers ondergebracht en hadden geen ruimten in de Waag. Aan het begin van de 16de eeuw telde Deventer ongeveer 800 burgers die voor krijgsdienst bij de schutterij konden worden opgeroepen. Toen Maurits in 1591 de stad definitief innam bij de Republiek werd deze schutterij omgevormd in een burgerwacht die de bewaking van de stad tot taak had. De hoofdwacht van deze acht vendels tellende burgerwacht zetelde in de Waag. Vanaf dat moment had de Waag een militaire functie erbij.

Dat de pan ouder is dan de Waag, is niet echt onmogelijk. De straf van onderdompeling of koken in water of olie voor een frauderende muntmeester was in West Europa algemeen geldend. Eén van de panden waarvan bekend is dat het als munthuis is gebruikt, staat op de hoek van de Brink en de Boterstraat, dus vlak bij de Waag. Indien de pan een holmaat zou zijn geweest, is het wel de vraag welke goederen ermee gemeten konden worden. Het iken van holmaten als tonnen e.d. gebeurde ook vaak met ijzeren maatstaven.

De lokatie van de tentoonstelling in één van de mooiste en oudste wagen van Nederland leek aantrekkelijk in relatie tot het thema. Het is leuk dat deze aandacht en bijbehorende publicatie tot de bovenstaande nieuwe theorievorming hebben geleid.

Nina Herweijer, directeur Deventer Musea

‘un dessein qui plait à la vue’

De controverse tussen Anthonie Coulon en Daniel Marot bij de verbouwing van Huis Ten Bosch in 1734

Koen Ottenheim, Freek Schmidt

Inleiding: de verbouwing van Huis Ten Bosch 1733-1736

In 1732 kreeg de Prins van Oranje, Willem Carel Hendrik Friso, het Huis Ten Bosch bij Den Haag in bezit. Het huis, in 1645-'48 gebouwd door Pieter Post voor Amalia van Solms, was na de dood van Willem III in 1702 in bezit gekomen van de Keurvorst van Brandenburg, nadien Koning van Pruisen, en deze schonk het in 1732 terug aan de Oranjes (afb. 1,2). Willem Carel Hendrik Friso was toen Stadhouder in Friesland, Groningen en Drenthe en had de hoop weldra ook als Willem IV in de overige Provincies van de Republiek te worden benoemd (hetgeen overigens pas in 1747 zou geschieden). In 1734 zou hij bovendien de Engelse Prinses Anna van Hannover huwen en met het oog op de te verwachte ontwikkelingen had de Prins behoefte aan een passende residentie in Den Haag. De twee grote voormalige Oranje-paleizen, het Huis in't Noordeinde en het Huis Honselaarsdijk bleven echter Pruisisch bezit en aldus lag het voor de hand dat Willem Carel Hendrik Friso in 1733 het voormalige buitenhuis van Amalia van Solms tot residentieel paleis zou laten uitbreiden.

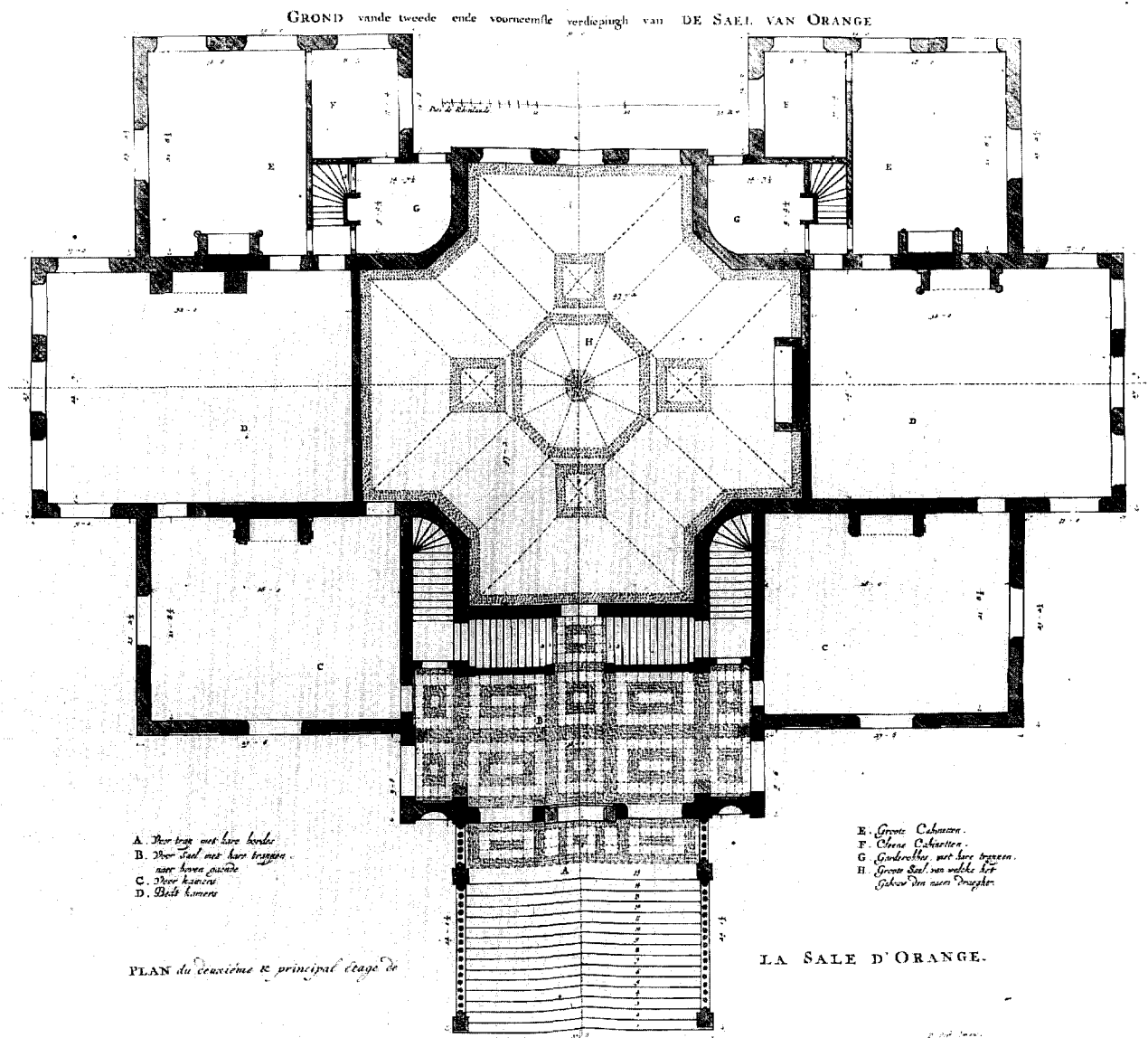
Sedert de studie van Ozinga uit 1938 is het algemeen bekend dat deze verbouwing ontworpen is door Daniel Marot en de uitvoering ervan in de jaren 1733-'36 geleid werd door Anthonie Coulon (afb. 6).¹ Hierbij werd het bestaande huis met twee bakstenen zijvleugels uitgebreid. Bovendien werd de middenpartij vernieuwd: de oude vestibule werd naar voren uitgebreid en voorzien van een bovenverdieping waarin een huiskapel voor de Anglicaanse Prinses Anna werd ingericht. Deze nieuwe middenrisaliet kreeg een monumentale natuurstenen gevel met gelede Ionische pilasters en een gebold mansardedak. De nieuwe middenrisaliet werd bekroond door een sierlijke kuif waarin de alliantiewapens van de prins en prinses en twee leeuwen als schilddraggers waren opgenomen (zoals te zien op afb. 7).² Ook werd de vorm van de koepel boven de centrale, kruisvormige ruimte van het huis, de Oranjezaal, vernieuwd. De prins en prinses bleven de bestaande staatie-appartementen op de bel-etage van het gebouw van Pieter Post gebruiken maar deze vertrekken werden heringericht met ondermeer nieuwe schoorsteenmantels en stucplafonds. De nieuwe vleugels dienden vooral om de uitgebreide hofhouding te kunnen huisvesten. Alleen de

grote vertrekken op de bel-etage van de binnenpaviljoens hoorden bij het staatsgedeelte van het paleis, met de eetzaal aan de westzijde en de presentiezaal aan de oostzijde, een indeling die zwaar leunt op het Engelse hofceremonieel waarmee Prinses Anna was opgevoerd.

Enkele documenten werpen nieuw licht op deze verbouwing. In het Koninklijk Huisarchief werden kopieën van de bestekken van het timmer- en metselwerk voor de nieuwe linkervleugel aangetroffen, dat werd aangenomen door de meestertimmerman Dirk Dijkkerhof en de meestermetselaar Bastiaan de Baas.³ Verhelderend is ook een tot dusver onopgemerkt document in het Nassaus Domeinarchief (ARA), dat hier integraal als Bijlage is opgenomen. Het is een uitvoerige memorie van Coulon aan de Prins van Oranje, te dateren in oktober 1734, waarin de bouwmeester uiteenzet hoe tijdens de afwezigheid van de Prins de verbouwing en nieuwbouw van het Huis Ten Bosch is verlopen en welke persoonlijke verwickelingen hem daarbij parten hebben gespeeld. Tesaamen met de correspondentie van de ordinaris raad- en requestmeester van de Nassause Domeinraad, John Duncan, die belast was met de controle op de goede voortgang van de verbouwing, verschaffen deze documenten veel nieuwe informatie en bieden inzicht in de verdeling van de verantwoordelijkheden tussen de ontwerper Marot en de uitvoerder Coulon.⁴ Daniel Marot (1661-1752) werd tot dusver gezien als het grote brein achter het gehele ontwerp en Coulon als een ondergeschikte uitvoerder. De nieuwe gegevens tonen niet alleen aan dat de verbouwing voor de nodige verwickelingen zorgde, maar tevens dat Coulon een groter aandeel in het uiteindelijke resultaat heeft gehad dan men eerder kon vermoeden. Bovendien geven de verschillende bronnen een zeldzaam gedetailleerd beeld van deze verbouwingsgeschiedenis, waarbij alledrie de partijen, de vertegenwoordiger van de opdrachtgever, de ontwerpende architect en de uitvoerende architect elkaars bevoegdheden betwisten.

Anthonie Coulon en Daniel Marot

Anthonie Coulon (1681-1749) was een zoon van de Franse meestertimmerman Henry Coulon die als Hugenooot na 1685 uit Marseille naar de Noordelijke Nederlanden was uitgeweken. Evenals zijn broer Jean (1678-1760) was An-

Afb. 1. Oorspronkelijke plattegrond van het Huis Ten Bosch naar ontwerp van Pieter Post (gravure van Jan Mathijs uit De Sael van Orange, 1655).

thonie Coulon in het voetspoor van zijn vader getreden en vanaf jeugdige leeftijd werkzaam in het bouwbedrijf.⁵ Evenals zijn broer Jean begon Anthonie Coulon zijn loopbaan in het begin van de 18de eeuw in dienst van de Oranjes in Friesland. Terwijl Jean Coulon in 1707-'9 de verbouwing leidde van Oranienstein te Dietz (Duitsland), werkte Anthonie aan de modernisering van het Hof te Leeuwarden en de bouw van de buitenplaats Oranjewoud bij Heereveen.⁶ In al deze gevallen werkten de Coulons als uitvoerders naar de ontwerpen van Daniel Marot. Zij waren de technici aan wie de realisering van de esthetische projecten van Marot werd toevertrouwd en dat deze projecten bouwkundig niet altijd even doordacht waren

bleek al uit het commentaar van Jean Coulon op de eerste plannen voor Oranienstein, die hij ten dele onuitvoerbaar achtte omdat er te veel van de dragende muren zou moeten worden weggebroken.⁷

Daniel Marot was in Parijs opgeleid als 'dessinateur' in de traditie van kunstenaars als Jean Lepautre en Jean Bérain, die het gepaste decor ontwierpen voor het formele leven aan het hof van Lodewijk XIV. De eenheid van architectuur, interieurs en tuinen was hierbij van het grootste belang en deze eenheid kon alleen tot stand komen wanneer één persoon de supervisie over de verschillende onderdelen had. Onafhankelijk van de eigenlijke uitvoerende ambachten leverden zij zo de ontwerpen voor meu-

belmakers, houtsnijders, smeden, wevers, tuinlieden en timmerlieden. Feitelijke kennis van de uitvoeringspraktijk, het bouwen, smeden of weven, was hierbij niet vereist. Dat werd overgelaten aan de specialisten uit het ambacht. Marot werd na de opheffing van de godsdienstvrede in Frankrijk in 1685 in de Republiek met open armen ontvangen door Willem III en de edelen aan zijn hof, die juist behoefte hadden aan iemand die de nieuwste vormtaal uit Frankrijk in zijn vingers had en hiermee de interieurs van hun nieuwe paleizen kon inrichten. Na zijn aankomst in de Republiek trad Marot aanvankelijk vrijwel uitsluitend op als decoratief ontwerper van interieurs en tuinparterres. Echte bouwprojecten werden nog niet aan hem toevertrouwd, daarvoor was de Nederlandse architectuur nog te zeer verweven met de eigenlijke bouwpraktijk. Architecten als Philips Vingboons en Pieter Post, hoewel oorspronkelijk opgeleid als schilders, waren geheel en al thuis in de wereld van funderingen, metselverbanden en kapconstructies, evenals de jongere generatie aan het einde van de 17de eeuw, zoals Maurits Post en Jacob Roman. Een duidelijke scheiding tussen een artistieke ontwerper en een bouwtechnicus die het ontwerp moest zien te realiseren, is in de Nederlanden pas in het

begin van de 18de eeuw waarneembaar, wanneer Daniel Marot ook gevraagd wordt als architectonisch ontwerper. De gebroeders Coulon waren hierbij aanvankelijk zijn technische paranimfen die achter de schermen de decoratieve ideeën van de meester een bouwkundige grondslag moesten geven.

Bij de bouw in Leeuwarden en Oranjestad in het begin van de 18de eeuw, was Anthonie Coulon pas 26 jaar oud en in alle bescheidenheid leidde hij de uitvoering van de projecten die Marot, toen al een man van grote faam, voor de Friese Oranjes had getekend. Terwijl Marot de meeste tijd in Amsterdam verbleef en ontwerpen, materialen en decoratieve onderdelen naar Friesland stuurde, moest Coulon elke week voor Marot een rapport van de voortgang van de bouw opstellen. Bij de verbouwing en uitbreiding van Huis Ten Bosch, bijna dertig jaar later, lag de situatie echter anders. Coulon was toen een zeer ervaren bouwmeester met een grote staat van dienst en noemde zichzelf dan ook zeer bewust 'architect' (afb. 3). Hij had ondertussen als hofarchitect van de Friese Stadhouder Johan Willem Friso (1687-1711) en diens weduwe Maria Louise van Hessen-Cassel, de regentesse over de minderjarige Willem Carel Hendrik Friso, verschillende

Afb. 2. Gezicht op Huis Ten Bosch vóór de verbouwing door Daniel Marot en Anthonie Coulon (tekening Jan van Call, circa 1690; coll. Gemeentearchief Den Haag).

grotere en kleinere bouwprojecten geleid. Hierbij was hij opgetreden als ontwerper en als supervisor en coördinator van alle uitvoerende ambachtslieden, waarbij hij niet alleen de technische maar ook de financiële afwikkeling nauwkeurig in de gaten hield. Hij woonde in Leeuwarden, waar hij in 1713 aan de Doelenstraat (heden nr.8) zijn eigen huis had laten bouwen, en had naast het werk voor het hof een particuliere architectenpraktijk.⁸ Toen de Prins van Oranje in 1731 meerderjarig werd en zelfstandig kon regeren, werd Anthonie Coulon officieel gecontinueerd als 'architect en inspecteur' van de gebouwen van Zijne Hoogheid.⁹ Hij vertrok vermoedelijk in oktober 1733 uit Friesland om het werk aan het Huis Ten Bosch te leiden en hij verbleef met enkele tussenpozen tot januari 1736 in Den Haag.¹⁰

In totaal zijn van Daniel Marots hand vijf tekeningen voor het Huis Ten Bosch bekend: twee plattegronden van het huis en de omringende tuin (afb. 4,5), een aanzicht van het tuinfront van het huis en een ontwerp met alternatief voor de troonhemel in de nieuwe presentiezaal.¹¹ Daniel Marot was in 1733 al meer dan zeventig jaar oud, de '*éminence grise*' van de Nederlandse architectuur. Ondanks zijn hoge leeftijd was hij regelmatig in gezelschap van zijn zoon Jacob op het werk te vinden, zoals uit Duncans brieven en bestekken blijkt.¹² Volgens het bewaard gebleven bestek van het timmerwerk aan de rechtervleugel gaf hij ter plekke de laatste aanwijzingen aan de timmerlieden, ondermeer bij de afwerking en de vormgeving van de kozijnen en deurlijsten, verschillende profileringen en de kroonlijst: '... en al in die manier te fatsoeneren als door mijn hr. Marot den Architect dan aangewesen zal worden.'¹³

Anthonie Coulon was niet vanaf het begin bij de verbouwing betrokken, zoals blijkt wanneer hij het bestek voor de vleugels bekritiseert, dat in nauw overleg met Marot was opgesteld. Dat hij uit Leeuwarden te hulp werd geroepen kan erop duiden dat men op het Huis Ten Bosch al snel beseftte met een geroutineerde bouwkundige een betere voortgang van het werk te kunnen garanderen. Met zijn ruime praktijkervaring ontdekte Coulon enkele storende tekortkomingen in het ontwerp van Marot, wiens ontwerpen hij op zich bijzonder kon waarderen. Door zelf verschillende wijzigingen in het bouwplan voor te stellen en door te voeren kwam hij in de benarde situatie die hem ertoe aanzette de eerder genoemde brief aan de Prins van Oranje op te stellen. Deze controverse draait eigenlijk dus om de tegenstelling tussen een creatieve *dessinateur* en een technisch onderlegde bouwkundige. Coulon vatte aan het slot van de brief zijn kritiek op Marot zelf als volgt samen: '*ce monsieur [=Marot] fait parfaitement bien un dessein qui plait à la vue mais (...) ce meme dessein a de grands défauts dans l'exécution, manque de Pratique.*'¹⁴

Anthonie Coulon en John Duncan

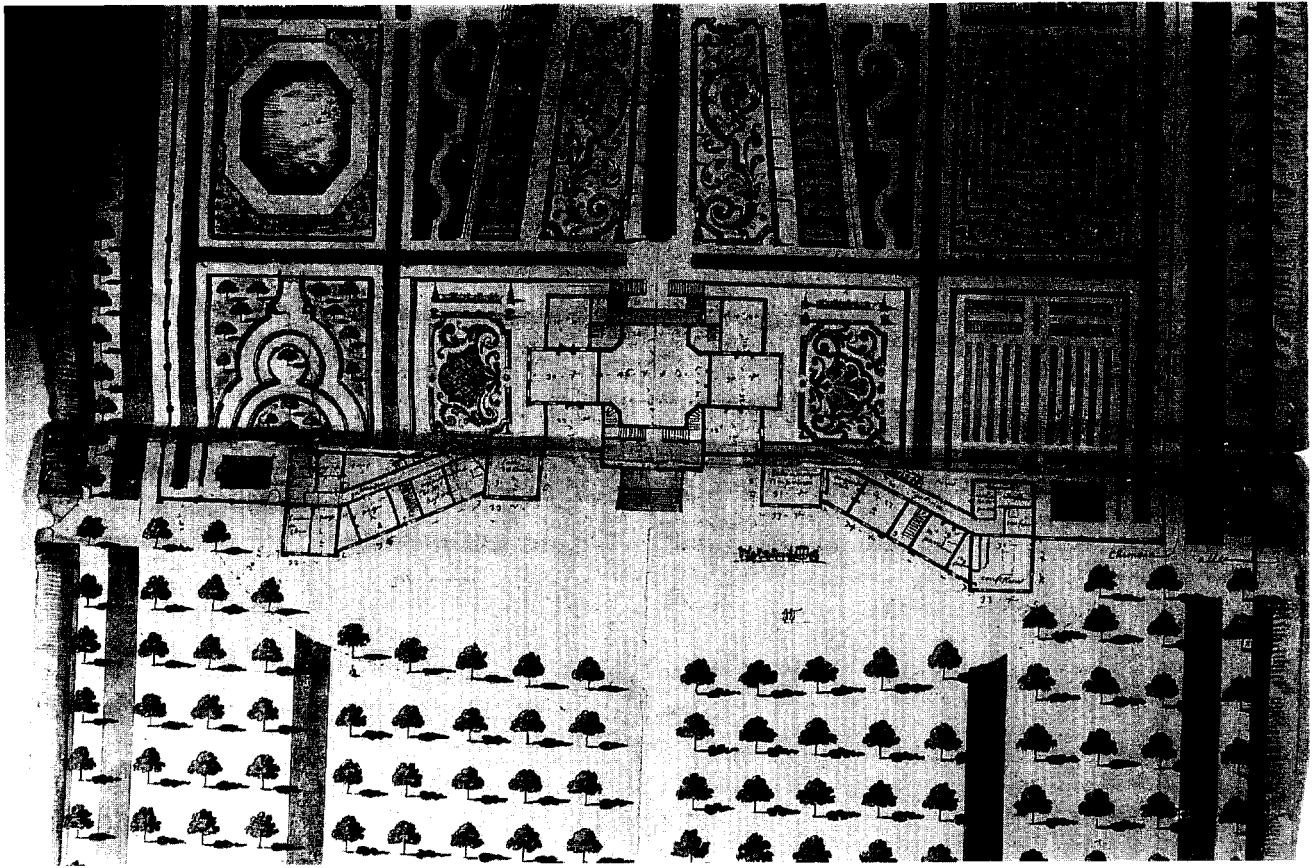
Nu was Marot oud en wijs genoeg om zijn gebrek aan technische kennis zonder meer toe te geven maar de zaak

Afb. 3. Anthonie Coulon en zijn gezin omstreeks 1730 (B. Accama, olie op doek; Stadhuis Leeuwarden).

werd op de spits gedreven toen de Prins tijdens zijn afwezigheid in 1734 – hij was dat voorjaar in Engeland vanwege zijn huwelijk met Anna van Hannover en vervolgens direct doorgereisd naar Leeuwarden – het verantwoordelijke toezicht op de bouw in handen van zijn raadsheer Duncan had gelegd. Dit leverde al direct problemen op. Bij de voltooiing van de vleugels trad aanzienlijke vertraging op, waarvan Duncan de prins uitvoerig berichtte. Zo schreef hij op 18 mei 1734 aan de prins, die toen weer in Leeuwarden was, dat het corps-de-logis en de vleugels het volgende jaar nog niet voltooid zouden zijn.¹⁵ Omdat men bij het opstellen van het bestek voor de linker vleugel vergeten was een termijn op te nemen voor het voltooiën van het werk, had men ook geen middelen om de aannemer op zijn afrekening te korten.

Een kleine vier maanden later leidden nieuwe ontwikkelingen tot problemen bij de verbouwing toen de prins zich bij de keizerlijke legers aan de Rijn bevond onder Eugenius van Savoye. In een uitvoerige memorie van 10 september 1734 berichtte Duncan de prins van zijn bevindingen van de afgelopen twee maanden. Bij zijn eerste bespreking met de drie architecten, Daniel Marot, diens zoon en Coulon, werd al snel duidelijk dat de laatste niet zondermeer alle bevelen van Duncan wilde opvolgen, maar vast hield aan eerdere afspraken met de prins zelf. Daar kwam de afwerking van de vertrekken voor het personeel in de vleugels ter sprake. Op de mededeling van Duncan '*dat daarin alle overtollige embellissementen en onnodige onkosten zouden worden gespaard, heeft de Ar-*

Afb. 4. Eerste ontwerp van Daniel Marot voor de uitbreiding van Huis Ten Bosch en de vernieuwing van de tuin omstreeks 1732-'33 (detail, aquarel, gesigneerd; coll. Museum Meermanno Westreenianum, Den Haag).

chitect Coulon geandwoord, dat omtrent de voorschreeve Kamers niets meer te overweegen of te ordonneeren viel, en dat de lambris, marmere schoorsteen en al het verdere 't geen daartoe vereischt wierdt, reeds door hem besteed of gekogt waaren geworden; dat hij daaromtrent niets gedaan had, als met zijne Hoogheits kennis en toestemming, en derhalve niets anders kon doen als met de schikkingen door hem ten dien opzichte gemaakt, ten spoedigste voor te varen, gelijk hij daarmede dan ook reeds begonnen had. Hij heeft dit dan ook volvoert zonder mij verder ergens in te kennen en daar hij zegt dat hij alvorens Zijne Hoogheits order en approbatie daartoe heeft verkreegen, is mij, hoe weinig ik het overeen heb kunnen brengen met hetgeen mij dezelve mondeling, en nog voor zijn vertrek heeft gelieven te beveelen, niets overig gebleeven als het met onderwerping aan te zien en het onderzoek van alles verder aan Zijne Hoogheit bij zijn terugkomst over te laten.¹⁶

Met Duncans goedkeuring waren wel de twee gevelvlakken tussen de middenrisaliet en de nieuwe vleugels, die beide oorspronkelijk slechts één venster hadden, met twee vermeerderd zodat de beide achterliggende antichambres een betere lichttoetreding kregen. Coulons ei-

genzinnigheid was Duncan echter een doorn in het oog en ook Daniel Marot werd meerdere malen gepasseerd. 'Hierdoor is dan ook veroorzaakt geworden dat verscheidene remarques door de Architecten Marot op dit bestek gemaakt, naderhand van geen vrucht hebben kunnen weezen (...)', schreef Duncan,¹⁷ die duidelijk geneigd was eerder naar Marot dan naar Coulon te luisteren. Het conflict liep snel uit de hand. Duncan raakte ernstig geschoffeerd door Coulon, die het werk naar eigen inzichten voortzette en aanbestedingen deed zonder Duncan hierin nog te kennen, ook na diens herhaalde protesten:

'Zijne Hoogheit zal bij occasie zo door den heer Rademacher [=de tesorier-generaal van de Nassause Domeinraad], als de Architecten Marot, die daarbij present zijn geweest, kunnen verneemen hoe brusque en onvriendelijk de gemelde architect Coulon zig ter dier occasie tegen mij heeft gedraagen en ik vleij mij dat ik niets anders zal noodig hebben om te bewijzen de absolute onmogelijkheid, waarin ik geweest ben, om verder op het voltoojen van het gebouw zelf en het betragten van Zijns Hoogheits interest ten dien opzichte, na behooren agt te geeven.'¹⁸

Duncan waarschuwde de prins dat Coulons onverantwoorde gedrag er mede oorzaak van was dat de kosten

van de werkzaamheden uit de hand liepen. Door deze memorie van 10 september raakte de prins dermate veronturust dat hij Duncan op 15 september uit Heidelberg schreef de Coulon met onmiddellijke ingang te schorsen en tot nader order een andere architect het werk te laten voortzetten.¹⁹ Dit laatste gebeurde echter niet. Duncan besloot Coulons schorsing te beperken en hem te degraderen tot opzichter van het aanbestede werk, 'om zo veel het nog doentlijk is, een goede bouwkunde ende menage te betragten.'²⁰ Alle nieuwe beslissingen besprak Duncan daarop alleen nog met Marot.

Toen Duncan later die maand Coulon op Het Loo ontmoette, die daar verbleef om de maten van de kapel op te nemen in verband met de aanleg van de nieuwe kapel in het Huis Ten Bosch, deelde hij de architect mee dat deze niets meer op eigen gelegenheid mocht aanbesteden. Terug in Den Haag wilde Duncan het werk zelf in situ controleren:

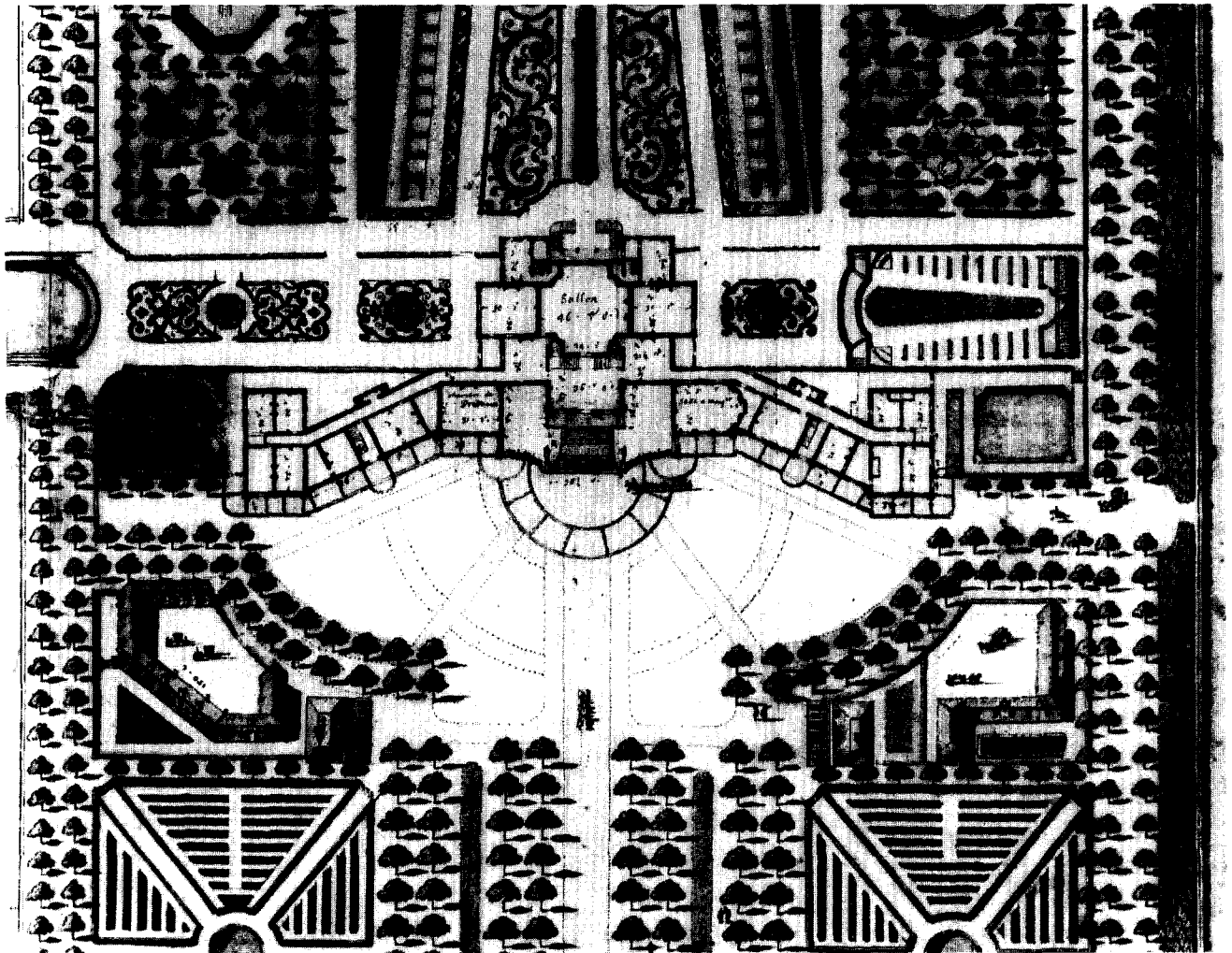
*'Ik heb voorts bij mijn retour alhier aanstonds met de Architecten Marot gesproken en de nodige mesures genoomen, om mij morgen met dezelve op het Huis in't Bosch te bevinden en daar alles naauwkeurig na te gaan.'*²¹

Daar bleek echter dat Coulon opnieuw had toegeslagen, zoals Duncan verontwaardigd vaststelde:

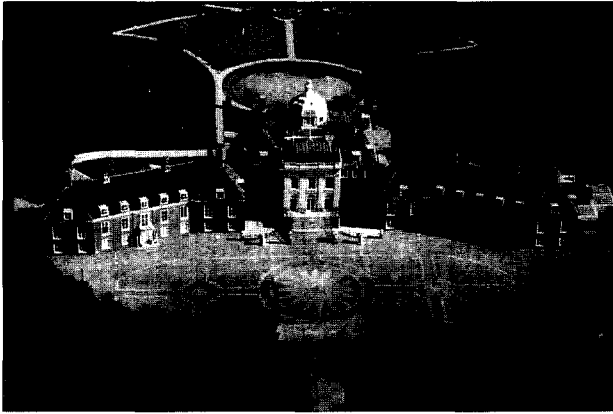
*'De Architecten Marot zijn ook t'eenemaal gedegouteerd en beklaagen zig onderandere niet weinig over het afbreken van de trap agter het Huis, 't geen geduurende mijn afwezen buiten hun weten en zonder de minste noodzakelijkheid is geschied.'*²²

Op 5 oktober berichtte Duncan aan de prins dat hij Coulon daadwerkelijk ten dele van zijn ambt had ontheven:

'Ik heb voorleeden Saturdag de eer gehad van Uw Hoogheits laatste order op het Huis in't Bosch uittevoeren, en den Architect Coulon geindiceert van eenige nieu-

Afb. 5. Tweede tuinontwerp van Marot voor Huis Ten Bosch, met daarin opgenomen de verbeterde versie van de uitbreiding van het huis en met de vergrote vestibule volgens het plan van Coulon, omstreeks 1734-'35 (detail, aquarel, gesigneerd; coll. Gemeentearchief Den Haag).

Afb. 6. Huis ten Bosch. Het centrale bouwblok uit 1645-'48 werd in 1733-'36 met zijvleugels uitgebreid en voorzien van een vernieuwde middenrisaliet en koepelbekroning.

*we werken te onderneemen, en hem in het afmaaken van de nog loopende bestekken de Architecten Marot toegevoegt. Hij heeft aangenoomen om daaraan te obidieeren, dog voor het overige heeft hij altijd gelijk, en hij heeft niets gedaan als op Uw Hoogheits eigen order, en het was bijgevolg niet noodig dat hij mij daaromtrent kende of mijn particuliere goedkeuring requireerde. Dit heeft hij mij onderandere ook geantwoord omtrent het afwerpen van de trap agter het Huis, met bijvoeging dat de steenen om een nieuwe te leggen reeds door hem besteld en onderweg waren.'*²³

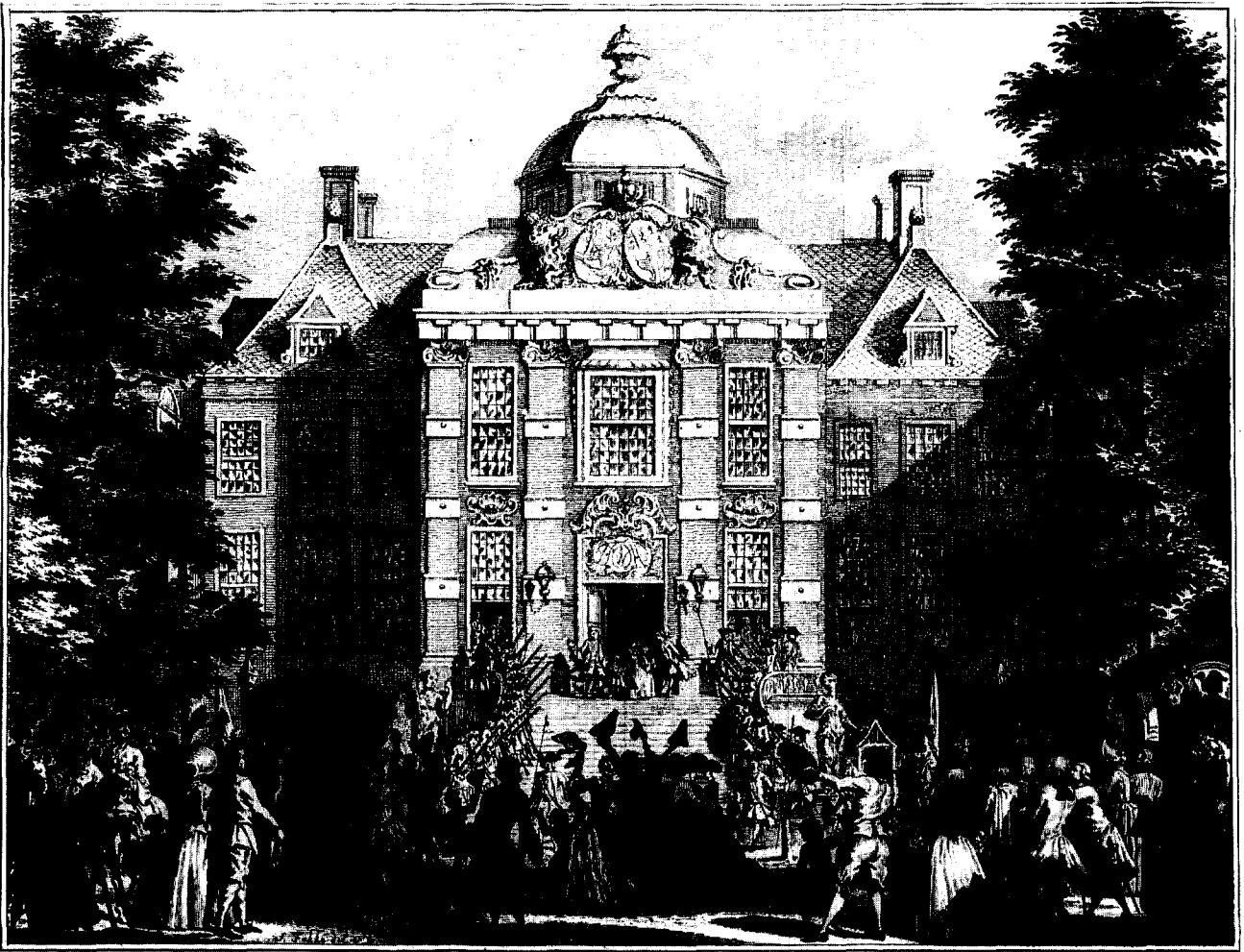
Hier krijgen wij uit Duncans verslaggeving al de indruk dat Coulon wel eigenzinnig was, maar steeds benadrukte in opdracht van de prins te handelen. Bij voortdurende bleef de verhouding tussen Duncan en Coulon slecht en Coulon wenste niet anders dan naar de directe orders van de prins te luisteren. Coulon achtte Duncan bovendien niet kundig genoeg om zijn werk te kunnen beoordelen. Volgens Coulon kunnen buitenstaanders slechts voltooide gebouwen beoordelen maar is door gebrek aan praktische ervaring hun oordeel over onvoltooid werk altijd verkeerd: *'Il est constant qu'il y a des gens qui jugent assez bien d'un ouvrage achevé et qui manque des connaissances nécessaires jugent fort mal de ce qui n'est pas commencé.'*²⁴

Dit is het moment waarop hij besluit de zaak aan de prins zelf voor te leggen en in een uitvoerige memorie verhaalt hij dan zijn visie op de hele geschiedenis. Nadat Coulon zijn memorie had aangeboden, vergezeld van adhesiebetuigingen van vrijwel alle bij het werk betrokken ambachtslieden en leveranciers die hem prijzen als een eerlijk en kundig bouwmeester, lijkt hij opnieuw als uitvoerder het werk tot aan het einde hiervan in februari 1736 te hebben geleid.²⁵ Omdat de prins vanaf 1735 regelmatig in Den Haag verbleef zullen eventuele verdere problemen rond de bouw direct aan hem zijn voorgelegd, waardoor deze niet nogmaals zo escaleerden als in 1734.

De ingrepen van Coulon

Om wat voor correcties ging het in 1734? Allereerst om een aantal kleinere technische missers, zoals in de lengte van de kozijnen in het corps-de-logis [alinea 1 van de memorie van Coulon, zie Bijlage]. Het ging hierbij niet alleen om de nieuwe vensters in de nieuwe onderdelen van het gebouw maar ook om de vervanging van de bestaande kozijnen in het oude gebouw. Marot had de vensters in de bedkamer van de prinses (aan de westzijde van de bel-etaage van het bestaande huis) blijkbaar tot beneden aan de vloer door willen trekken maar Coulon betwistte het effect van deze ingreep, die zou afwijken van de situatie aan de overzijde, in het appartement van de prins [alinea 2]. Bovendien had Marot beide vleugels in het bestek 30 voet te kort aangegeven, dat is de volle breedte van de twee buitenste hoekpaviljoens [alinea 3]. Hierdoor zou de keuken veel te krap worden en geen afvoer kunnen krijgen. Ook was het waterreservoir veel te klein van afmeting voor een paleis van deze omvang [alinea 3]. De prins zelf had Coulon al toestemming gegeven deze zaken te wijzigen. Tijdens het overleg met Duncan verschilde Coulon ook van mening met Marot over de bestrating voor de nieuwe vleugels [alinea 7]. Marot vond zand of schelpen voldoende terwijl Coulon liever cement hiervoor gebruikte, zowel om van het onkruid af te zijn als om het vocht buiten te houden [alinea 8].

Behalve om dergelijke kleinere technische kwesties ging het ook om ingrepen van Coulon in de architectuur zelf. Hij was het die het voorstel had gedaan om de vestibule over de lengte van het voormalige bordes te vergroten om zo meer ruimte voor de nieuwe kapel daarboven te creëren [alinea 4] (vergelijk afbeeldingen 4 en 5). Daniel Marot had twee ontwerpen voor de nieuwe voorgevel van de nieuwe middenpartij gemaakt, een met en een zonder centraal balkon op zuilen. Hoewel deze laatste variant aanvankelijk blijkbaar de voorkeur had, werd op dringend advies van Coulon besloten de versie zonder zuilen en balkon uit te voeren. Coulon wees hierbij niet alleen op het financiële voordeel maar bovenal op het visueel effect van een dergelijk balkon, dat, hoewel er het op papier mooi uitzag, in werkelijkheid het aanzicht van de gevel zou schaden [alinea 4]. Het ontwerp van de nieuwe façade werd aldus overeenkomstig de wensen van de prins, uitgevoerd in natuursteen naar ontwerp van Marot, met Ionische, gelede pilasters en zonder balkon (afb. 7). Een andere kwestie was de vorm van de kap boven de vergrootte middenpartij. De kapel was met een houten gewelf overdekt en Marot had hierboven een mansarde-kap ontworpen [alinea 6]. Het probleem was hierbij echter dat deze kap om esthetische redenen niet boven de nok van het bestaande werk mocht uitsteken. Coulon koos uiteindelijk zelf voor een gebold mansardedak boven de kapel, dat de vorm van het gewelf zo veel mogelijk volgde en derhalve minder ruimte nodig had dan een gebruikelijk dak. Zo zorgde hij ervoor dat ook de koepel boven de Oranjezaal

De jonge PRINS ERFSTADHOUDER vertoont zich op het Bordes van het HUIS d'ORANJEZAKEL, na dat hy als RIDDER der ORDE van den KOUSSEBAND gestatueerd was, op den 6. Junij 1752.

Afb. 7. Huis Ten Bosch in 1752, met de oorspronkelijke gevelbekroning van Daniel Marot, die in 1805-'6 door een rechte balustrade is vervangen (gravure van F.Houttuyn naar S.Fokke uit: Nederlandsche Jaarboeken 1752, p.457).

met zijn vernieuwde bekroning goed in het zicht bleef [alineea 6].

Conclusie

Een belangrijke oorzaak van de problemen lijkt gelegen te hebben in het voornamelijk mondelinge contact tussen de opdrachtgever en zijn architect. Een contact dat bij de aanwezigheid van de prins uitstekend werkte voor zowel de ontwerpende architect, die bij het project betrokken bleef, als de uitvoerende architect. Bij afwezigheid van de opdrachtgever leidde dit echter ogenblikkelijk tot grote problemen. Hierbij is ook duidelijk te zien hoe bij een groot bouwproject alle betrokkenen regelmatig aanwezig moesten zijn omdat slechts de grote lijnen volgens bestekken waren opgesteld en vele onderdelen nog op het werk werden ontworpen, besproken en uitgevoerd. Het

uitvoerige beklag dat Coulon bij de Prins van Oranje heeft gedaan over de manier waarop diens plaatsvervanger Duncan hem heeft behandeld, geeft aldus een zeldzaam gedetailleerd inzicht in de architecten- en bouwpraktijk in de eerste helft van de 18de eeuw. In deze tijd werd de voorname architectuur gedomineerd door hen die het ornament in hun vingers hadden, zoals Marot, de stucwerker Van Logteren en de beeldhouwer Van Bourscheit jr.: decorateurs die niet direct uit het bouwvak zelf zijn voortgekomen maar uit de wereld van het ornament. De meestertimmerman die zich in de het bouwvak zelf had opgewerkt, was in de hoogste kringen van de Nederlandse bouwwereld hooguit de rol van uitvoerder toebedeeld. Het document van Coulon wijst op de controverse die kon ontstaan wanneer een dergelijke architect uit het bouwvak geen genoeg meer neemt met zijn zwijgende rol maar zijn praktijkervaring actief wil toepassen om allerhande

technische en praktische onvolkomenheden in een fraai ontwerp van gerenommeerde hand te corrigeren.

Epiloog

Het grootste probleem lijkt te zijn geweest dat ontwerp en uitvoering niet in één hand konden worden gehouden. Daarop werd door de controverse duidelijk de aandacht gevestigd en mogelijk heeft de prins dit erkend. De oude Marot, die zich van de allengs verouderende vormtaal van zijn eigen 'Hollandse' Lodewijk XIV-stijl bleef bedienen, bleek niet in staat deze rol van ontwerper en architect te vervullen. Mogelijk daarom werd een opvolger van Marot gezocht en gevonden in de persoon van de Pieter de Swart (1709-1773), van oorsprong meestertimmerman te Breda en technisch onderlegd. Mogelijk was hij reeds in 1737 in contact getreden met de Prins toen hij de erepoorten voor diens intocht als Heer en Baron van Breda had ontworpen en opgericht waarvan deze bijzonder onder de indruk was geraakt.²⁶ Om hem als architect en ontwerper aan het hof te binden werd Pieter de Swart vervolgens in 1745-'47 in staat gesteld om zich op kosten van Willem Carel Hendrik Friso in Parijs in alle facetten van de architectuur te verdiepen aan de vermaarde Ecole des Arts van Jacques-François Blondel.

BIJLAGEN:

A Samenvatting van de memorie van Anthonie Coulon aan de Prins van Oranje uit 1734:

[1] Toen de prins de leiding van de nieuwbouw van het Huis Ten Bosch aan Coulon had gegund, had deze toegezegd alle mogelijke zorg te besteden om ook maar de kleinste tekortkomingen te voorkomen. Het eerste dat hij ontdekte was dat Marot de vensterkozijnen van het corps-de-logis een halve voet te kort had genomen. De prins beoordeelde zelf ter plekke het advies van Coulon om de kozijnen waarvan de dorpel te hoog zat, te laten zakken en stond toe deze correctie uit te voeren.

[2] Een andere tekortkoming die Coulon in het ontwerp van Marot opmerkte, was dat de vensterkozijnen in de bedkamer van de Prinses tot op de vloer reikten hetgeen volgens hem op geen enkele manier passend was voor een dergelijk vertrek. Te meer omdat deze opzet afweek van de ordening aan de overzijde zou dit er slecht uitzien. Aangezien de prins deze aanmerkingen juist achtte, gaf hij de opdracht de kozijnen op gelijke hoogte te brengen. Dit zijn, aldus Coulon, twee opeenvolgende vergissingen, begaan door toedoen van Marot.

[3] Na vervolgens het ontwerp en het bestek voor de twee nieuwe vleugels te hebben gecontroleerd, vond Coulon nog meer fouten; wat vooral opviel, was dat beide vleugels 30 voet te kort waren genomen waarbij de keuken

niet meer dan 20 voet in het vierkant groot zou zijn, zonder de minste afvoer en dat de waterput, die meer dan 900 tonnen water moest bevatten, niet meer dan ongeveer 100 tonnen groot was, hetgeen nauwelijks genoeg was voor een burgerhuis. Wederom keurde de prins de veranderingen van Coulon aan het ontwerp goed, maar het verbeteren van deze en andere tekortkomingen van Marot riep volgens Coulon veel jalouzie op.

[4] Toen men vervolgens genoodzaakt was de oude vestibule te slopen, kwam Coulon met het voorstel deze met 7 à 8 voet te vergroten, met behoud van de oude funderingen en verbinding met de bovenverdieping. Deze uitbreiding van de vestibule had als voordeel dat men zo genoeg ruimte had om [erboven] een kapel te maken. Marot had intussen twee ontwerpen voor de voorgevel gemaakt waarvan een met een balkon, ondersteund door zuilen. Dit balkon leek op papier heel mooi maar na dit fraaie plan goed te hebben bestudeerd, kwam Coulon tot de slotsom dat het in uitvoering een zeer slecht effect zou opleveren en dat dit balkon de hele schoonheid van de façade te niet zou doen. Coulon benadrukte bovendien dat dat niet alleen zijn eigen mening was maar dat alle architecten het een overbodige uitgave van meer dan 3000 gulden zouden vinden. Toen de prins Coulon vroeg welke oplossing het minste zou kosten, antwoordde deze dat datgene dat uiteindelijk het minste zou kosten, het mooiste effect zou opleveren -zoals het ook uiteindelijk werd uitgevoerd.

[5] Bij afwezigheid van de prins, was Coulon verplicht advies te vragen aan de raadsheer Duncan, aan wie de prins alle bevoegdheden omtrent de bouw had overgelaten. Coulon kende Duncan al geruime tijd en was met deze samenwerking in eerste instantie verheugd.

[6] Het eerste waarover de heer Duncan bij de eerste werkbepreking met Coulon en Marot op Huis Ten Bosch begon was, dat alles wat Coulon had gedaan waardeloos was (al hetgeen dat met goedkeuring van de prins was uitgevoerd) en hij vroeg waarom Coulon de overbodige uitgave had gedaan om de vestibule uit te breiden en waarom de façade van natuursteen was en niet van baksteen zoals de vleugels. Duncan stelde dat Coulon voortaan dergelijke uitgaven niet meer mocht maken en dat hij niet goed was in zijn vak. Hierop antwoordde Coulon dat hij geen van de aanmerkingen gegrond vond omdat Duncan wel overtuigd zou zijn wanneer alles was voltooid en dat deze dan zonder enige twijfel zijn huidige veroordeling zou intrekken. Toen Duncan vervolgens vroeg naar de vorm van de kap boven de vestibule, zei Coulon dat hij deze niet hoger kon maken dan de nok van het corps-de-logis en dat hij vanwege de geringe hoogte hiervan genoodzaakt was de kap boven de vestibule koepelvormig te maken. Op de vraag van Duncan waarom Coulon geen mansarde-kap maakte, zoals Marot had ontworpen en hij

had goedgekeurd, antwoordde Coulon dat hij zelf hierin voldoende inzicht had en dat hij zo een grote fout had voorkomen. Hoe meer hij het dak immers zou ophalen, des te meer zou hij de schoonheid en het gezicht op de koepel van de grote zaal bederven. Vervolgens informeerde Duncan waarmee het dak zou worden gedekt en Coulon zei dat dat met lood zou geschieden omdat dat veel gemakkelijker was dan met leien, die bovendien op zijn minst even veel zouden kosten en het werk met drie maanden zouden vertragen.

[7] Coulon stelde voor om de bestrating voor de vleugels in cement uit te voeren terwijl Marot stelde dat schelpen of zand voldoende zou zijn.

[8] Coulon wees op het nadeel van een bestrating van schelpen of zand: de voortdurende last van onkruid en bovenal van regen en vocht, die de houten vloeren snel zouden aantasten.

[9] Duncan was niet overtuigd van de waarde van de inbreng van Coulon en zei tegen Marot dat Coulon alles alleen naar eigen inzichten zou doen en dat deze zich zou moeten verantwoorden bij de terugkeer van de Prins – dit alles in aanwezigheid van Coulon zelf. Coulon bekende vervolgens aan de prins dat dat alleen gebeurd is omdat hij tegemoet wilde komen aan de eisen van het werk, waarvan hij wenste dat het goed werd gedaan. Volgens Coulon zijn er altijd mensen die een voltooid werk goed kunnen beoordelen maar die door het ontbreken van de noodzakelijke kennis slecht kunnen oordelen over datgene dat nog niet is begonnen. De beoordeling van zijn werk, of het goed is of niet, wil hij eigenlijk alleen aan echte kenners overlaten.

[10] Wat betreft de besteding van de 300 gulden die de prins bestemd had voor de betaling van de werklieden, stelde Coulon aan Duncan voor de betaling voor kleine kosten via zijn klerk of iemand anders te laten verlopen nadat hij de declaraties zou hebben getekend, maar Duncan antwoordde dat hij het al druk genoeg had. Coulon nam deze zorg derhalve ook op zich, zoals tevoren, dat wil zeggen dat die werklui die niet konden schrijven, in aanwezigheid van de tuinman betaald werden. Het verkrijgen van het geld, dat hem hiervoor toekwam, ging niet zonder weerzin en moeite. Hij was genoodzaakt zijn geduld te oefenen terwijl hij vele malen tussen raadsheer Duncan en de kanselier Rademacher op en neer werd gestuurd. Om de veelvuldige reizen te voorkomen en zijn geduld niet te verliezen, had hij het geld beter kunnen lenen. Dit speelde vooral bij de levering uit Rotterdam van de grote stukken hardsteen voor de trap waarvoor 40 gulden transportkosten werd gevraagd.

[11] Toen de nieuwe kapel boven de vestibule overdekt werd, bezocht Coulon de kapel op het Loo om er de maat

van te nemen en de situatie aldaar te bezien, dit alles volgens opdracht van de prins. Nadat hij de gegevens van die kapel had opgenomen, zocht hij Duncan op, wetende dat die ook op het Loo aanwezig was. Toen hij hem vroeg of hij nog opdrachten voor het werk in Den Haag had, leek deze verbaasd hem daar te zien. En toen Coulon hem vertelde dat hij gekomen was om de kapel te bestuderen ten einde Marot een voorstel aan de hand te doen – hij moest het ontwerp immers gereed hebben voor de terugkeer van de prins – verbood Duncan hem nog iets aan het Huis Ten Bosch te doen en hij zei dat hij bij terugkeer in Den Haag een brief van Zijne Hoogheid zou voorlezen. Coulon vertrok ontzet naar Huis ten Bosch. De hele reis had niet langer geduurd dan vijf dagen.

[12] Acht dagen later keerde de heer Duncan terug naar Den Haag en liet middels de zoon van Marot weten dat hij Coulon op Huis Ten Bosch verwachtte. Daar liet hij de genoemde brief van Uwe Hoogheid lezen met het verbod om nog maar iets te doen. Coulon was naar eigen zeggen nog nooit zo verbaasd, ontzet en aangeslagen dan toen hij deze orders had vernomen en kon zich niet voorstellen hoe hij de prins zou hebben ontriefd of diens bevelen kon hebben weerlegd.

[13] Duncan gaf vervolgens aan Marot de opdracht de rest van het werk te leiden en uit te voeren maar omdat dat niet mogelijk was en het noodzakelijk was dat de werklieden de bouw voortzetten, bleef Coulon zijn werk doen als voorheen. Het was zeker zwaar, verzucht Coulon, om door Duncan behandeld te worden als de minste aller mensen en dat in aanwezigheid van de werkbazen, die versteld stonden van verbazing. Zij gaven toe dat het nauwelijks dragelijk was voor een eervol man om op die manier behandeld te worden. En omdat zij Coulon allen kenden, boden zij aan getuigenis af te leggen over diens voortreffelijke handelen wanneer zij er om gevraagd zouden worden en deze getuigenis indien nodig zelfs onder ede te bevestigen.

[14] Dan haalt Coulon zijn hele staat van dienst aan: Reeds 27 jaar (vanaf 1707) was hij in dienst van het Hof. De eerste jaren had hij veel gebouwd, steeds met 60 tot 70 werklieden onder zich. En ondanks dat zijn voorganger zoals gebruikelijk steeds 3 à 4 stuivers van het loon van elke arbeider zelf behield, wilde Coulon niet van dat voorbeeld profiteren aangezien deze uitgave uit de kas van het Hof moest worden betaald. Toen zijn desinteresse op dat punt aan de toenmalige Prins van Oranje, Johan Willem Friso (1687-1711), werd gemeld, vroeg deze waarom hij geen profijt trok van de werklieden. Coulon nam de vrijheid te antwoorden dat hij niet geloofde dat het gepast was dat hij het aannam en dat hij, gezien zijn jeugdige leeftijd, tevreden kon zijn met zijn eigen loon. De Prins was tevreden met het antwoord en zou gezegd hebben, terwijl hij Coulon op zijn schouder sloeg: 'U

spreekt als een eerzaam man en u kunt op mij rekenen.' Sedertdien was Coulon ononderbroken in functie gebleven zonder dat men hem ooit iets had kunnen verwijten.

[15] Coulon herinnert aan zijn werkzaamheden in Groningen, die een heel jaar hadden geduurd. Hij had de algehele leiding bij de verbouwing van het Logement van het Hof. Hij had de eer het Nieuwe Hof in Leeuwarden te bouwen waaraan hij al zijn zorg had besteed en dit alles tot tevredenheid van Zijne Hoogheid. Hij heeft zijn plicht gedaan en zijn kundigheid bewezen. De in de praktijk opgedane inzichten hebben hem geleerd om alle mogelijke tekortkomingen te voorkomen en de grootste organisatie te overzien volgens de beste regels van zijn beroep. Niet anders dan door langdurige ervaring kan men de kennis vergaren die voor de bouwkunst nodig is, stelt Coulon en hij meent dat Marot hem op dit punt niet kan tegenspreken. Hij geeft toe dat Marot perfect een mooi ontwerp kan maken dat het oog behaagt maar tegelijkertijd – Marot zou dat zelf hebben toegegeven – zitten er volgens Coulon grove fouten in de uitvoering van dat zelfde ontwerp, door gebrek aan praktijkervaring.

B Integrale tekst van Anthonie Coulon, direct gevolgd door de adhesiebetuiging van de uitvoerders. De originele spelling is ongewijzigd, behoudens de nummering van de alinea's en enkele toevoegingen aan de interpunctie omwille van de leesbaarheid (ARA, 1.08.11 Nassause Domeinraad, vervolg- 2de supplement, Inv.nr.45):

1734

Memoire

Ou tres humble Représentations que l'Architecte Coulon prend la Liberté de faire à Son Altesse Serenissime Monseigneur Le Prince d'Orange & de Nassau & &^a: avec toute la Soumission & le plus profond respect dont il est Capable;

Monseigneur,

[1] Vostre Altesse Serenissime m'ayant fait la grace de me confier la Direction du Nouveau batiment a la maison du Bois, J'ose assurer que j'ai apporté tous les soins possibles pour prévenir jusqu'aux moindres abus qui pourroient avoir été commis ou qui pourroient se commettre dans la suite. Le premier que je découvris consistoit en ce que Mr. Marot avoit fait les chassis du Corps de Logis trop courts de demi pied suivant la mesure qu'il en avoit donnée au M^{re} van Schaagen. Vostre Altesse Serenissime me fit la grace de se rendre à la Maison du Bois & d'approuver mon avis de faire descendre les Chassis dont l'appui avoit trop de hauteur ce que Vostre Altesse serenissime m'accorda de faire;

[2] Un autre abus que je trouvai, estoit que les Chassis de la Chambre à Coucher de Son Altesse Royale, madame la

Princesse, descendoient jusqu'au bas du plancher ce qui ne convenoit en aucune maniere pour une pareille Chambre, d'autant plus que cela causoit une difformité considerable par raport à l'inégalité du coté opposé. Vostre Altesse Serenissime ayant encore trouvé ma remarque juste, m'ordonna de faire remettre ces Chassis à la hauteur les uns des autres. Voila deux Abus consécutifs commis par l'ordonnance de Monsr Marot.

[3] Apres cela ayant Examiné le dessein, ou bestek, fait pour deux nouvelles ailes, j'y trouvai encore plus de défauts; mais surtout qu'elles avoient été prises trop petites chacune de 30 pieds, la Cuisine n'étant que de 20 pieds en quarré sans la moindre decharge et la Citerne qui devoit contenir tout au moins 900 Tonneaux d'eau n'en contenant qu'environ 100 ce qui suffisoit à peine pour la maison d'un Particulier; Vostre Altesse Serenissime eut encore la bonté d'approuver les Changements que je fis à ce Plan, mais le redraissement de ces abus & de tous les autres que Monsr Marot avoit commis, ne manqua pas de m'attirer beaucoup de Jalousie.

[4] Ensuite comme on fut obligé d'ôter le vieux vestibule, je trouvai l'Expedient de l'aggrandir de 7 a 8 pieds, en Conservant les vieux fondemens & la Communication avec le haut & cet aggrandissement du vestibule avoit cet avantage qu'on eut la place toute trouvée pour en pouvoir faire une Chapelle. Monsr Marot ayant fait deux desseins de la Facade de la devanture l'un étoit avec un balcon soutenu de colonnes, ce balcon paroissoit assez beau sur le dessein, mais apres avoir bien Examiné ce beau plan je jugeai qu'il auroit fait un tres mauvais Effet dans son Execution qu'il auroit ôté toute la beauté de la Façade & que de l'avouer de tous les Architectes on auroit fait une depence inutile de plus de 3000 florins et Comme vostre Altesse Serenissime me fit la grace de me demander ce qui couteroit le moins, j'eus l'honneur de lui dire que ce qui couteroit Effectivement le moins feroit le plus bel Effet, comme cela paroît à present.

[5] Lorsque vostre Altesse Serenissime se trouva obligée de partir, Elle me fit scavoir par monsieur De Grovestins que dans la suite j'eusse à demander conseil à Monsieur Duncan à qui vostre Altissime Serenissime avoit donné toute autorité pour la Direction du batiment & qu'on n'Executait rien sans ses ordres. je fus ravi, d'avoir à faire avec ce monsieur, d'autant que j'avois l'honneur de le Connoistre de longuemain. Je me rendis Chez Luy il me dit de me trouver avec Monsr Marot à la Maison du Bois où nous ayant lû les ordres et la volonté de vostre Altesse Serenissime, je lui temoignai que je me faisoit gloire d'y obeir.

[6] D'abort apres cette Lecture, la premiere Chose par ou debuta Monsieur Duncan fut, que tout ce que j'avois fait ne valoit rien (quoi que vostre Altesse Serenissime eut

tout approuvé) & me demanda pourquoi j'avoit fait faire la depense inutile d'avoir aggrandi le vestibule, pourquoy la Façade estoit de pierre de taille puis qu'elle ne devoit être que de Brique maçonnée comme les ailes ajoutant à cela, que je ne songeoit qu'à faire de pareilles depences hors d'oeuvre, & que je n'entendois pas ma profession. A quoi je me vis obligé de repondre qu'avec sa permission je ne trouvai aucune de ses remarques fondées en raison qu'apres que tout seroit fini il en seroit Convaincu, & qu'il se condamneroit Infailliblement lui même sur ce qu'il desapprouvoit à present. Me demandant ensuite comment seroit formé le toit du vestibule, je lui dis que comme nous ne pouvions monter qu'au pignon du corps du Logis, j'étois obligé d'en faire un Dôme à cause du court Espace de de la hauteur du Toit. 'Mais d'ou vient,' me demanda ce Monsieur, 'n'en voulez vous pas faire une mansarde comme Monsr Marot l'avoit ordonné & comme je l'approuverois?' à quoy je repondis que je me flattois d'avoir assez de Lumières, pour être persuadé qu'en ce cas la je ferois une lourde faute: car en effet, plus je leverois le Toit, plus je cacherois la beauté et la vue même du Dome de la grande Sale. Ensuite Monsieur Duncan s'informant de quoi je couvrierois le Toit, je lui dis que ce couvert de plomb par raport qu'il en seroit plutôt convent que si je le faisois d'ardoises, qui couteroient pour le moins autant & retarderoient l'ouvrage de trois mois, ce qui ne convenoit pas, d'autant que la saison estoit fort avancée et qu'ainsi le plus court chemin étoit celui que je croyois qu'il falloit choisir.

[7] Pour le pavement devant les Ailes, que j'avois proposé de mettre en ciment, Monsr Marot s'y opposa & dit, qu'il suffiroit d'y mettre des coquilles ou bien de paver en sable.

[8] Voici les raisons que j'alleguai enfaveur de mon avis que soit qu'on mit des coquilles ou qu'on pavat en sable le premier Inconvenient seroit l'herbe qui Y croitroit à Chaque moment & qu'on seroit obligé d'en tirer continuellement mais que le second Inconvenient & qui estoit celui qu'on devoit sur tout Eviter, seroit que l'humidité & les pluyes penetreroient les planches & les sommiers qui étoient tous de bois & les pouriroient Infailliblement en tres peu de temps.

[9] Quoi que ces raisons me parurent des plus Convaincantes, nous ne laissames pas de perdre trois semaines de tems, au bout desquels Monsieur le Conseiller donna ses ordres au maitre maçon sans m'en faire part pour l'Execution de cet ouvrage qui estoit si nécessaire mais quoique ce Monsieur dût être persuadé de la validité de mes raisons il ne laissa pas de dire en ma présence à Monsr Marot que je voulois tout faire à ma tête mais que ce seroit aussi a moi en repondre à l'arrivée de Monseigneur Le Prince. J'avoue volontiers que ce n'a été qu'à cause que je devois repondre de l'ouvrage, que j'ai souhaité qu'il se fit bien.

Il est constant qu'il y a des gens qui jugent assez bien d'un ouvrage achevé & qui manque des connoissances nécessaires jugent fort mal de ce qui n'est pas commencé. Aussi ne puis-je gueres m'en remettre qu'à des Connoisseurs pour examiner si mon ouvrage est bon ou non.

[10] A l'Egard des trois cents florins, que vostre Altesse Serenissime avoit destinez au payement des ouvriers & d'autres fraix pour bateliers, je proposai monsieur le Conseiller, comme ayant pris la direction sur soi, d'avoir la bonté de faire payer par son Clercq ou quelque autre les petits Comptes des ouvriers apres que je les avois signez, mais ce monsieur me repondit qu'il avoit assez d'occupations sans que je l'en Surgeasse. Je pris donc ce soin sur moi comme je l'avois fait au paravant, c'est à dire que pour ceux des ouvriers qui ne savoient pas Ecrire j'ai fut faire leur quittance en leur presence par le jardinier si bien qu'on trouvera que je n'ai rien porté en comte, pas jusqu'à la valeur de six sols dont les recus ne sont liassees dans la liste des mois que j'en ai faite. Cette remarque ne sert qu'à prouver a vostre Altesse Serenissime que j'ai encore en cela cherché le menage, puis que si je n'avois Employé cet argent pour payer moi meme les ouvriers, ils auroient dû l'être par leurs maitres; Si bien que par la j'ai sauvé à vostre Altesse Serenissime plus qu'elle ne m'a fait la grace de m'accorder. Mais ce n'est pas sans Chagrin ni sans peine que j'ai chaque fois retiré l'argent qu'il me falloit; j'ai été obligé d'exercer ma patience, en me rendant tres souvent chez monsieur le Conseiller Duncan qui me renvoyoit à monsieur Radermacher; si bien qu'étant balotté continuellement de l'un à l'autre de ces messieurs, j'ai quelques fois balancé d'Emprunter de l'argent pour m'exempter de ces fréquens voyages, & pour ne pas épuiser ma patience. J'en eu surtout le dessin lorsque le batalier de Rotterdam apporta les grandes pierres bleues de l'escalier pour le Transport desquels il lui failloit quarante florins.

[11] Lorsque le Toit de la Chapelle fut couvert je pris ce tems la pour aller voir celle de Loo pour en prendre la mesure & voir sa situation en conséquence des ordres de vostre Altesse Serenissime. Apres que j'eus pris le plan de ladite Chapelle, sachant que monsieur Duncan étoit à Loo, je fus le trouver, & lui demandai s'il avoit quelque chose à m'ordonner pour la Haye, ce Monsieur parut surpris de m'y voir et sur ce que je lui dis que j'y étois venu pour Examiner la Chapelle & en donner l'Idée à monsieur Marot afin qu'il tint le Dessein pret pour l'arrivée de vostre Altesse Serenissime, il me defendit de ne plus faire la moindre chose à la maison du bois et me dit qu'à son retour à la Haye, il me liroit la Lettre qu'il avoit reçue de vostre Altesse Serenissime. Je partis tres mortifié pour la maison du Bois. Mon voyage à aller & venir fut fort court car ayant voyagé plus de nuit que de jour, je fus de retour le matin du 5me jour, pour vaquer aux Interets de vostre Altesse Serenissime.

[12] Huit jours apres que Monsieur Duncan fut revenu à la Haye il me fit dire par le fils de Monsr Marot de me trouver à la maison du Bois, où j'étois qu'il avoit à me lire la susdite Lettre qui portoit défense de vostre altesse serenissime de ne plus rien faire. Je ne fus jamais plus surpris, plus mortifié et plus abbatu que lorsque je vis de pareils ordres, ne pouvant m'imaginer en quoi je pouvois avoir déplu à vostre Altesse Serenissime ou contrevenu à ses commandemens.

[13] Monsieur Duncan donna ensuite plein pouvoir à Monsr Marot d'examiner & de faire Exécuter le reste des ouvrages mais comme cela n'étoit pas possible & qu'il auroit fallu que les ouvriers quittassent l'ouvrage, je fus continué comme au paravant. Il étoit assurément bien dur pour moi de me voir traiter par monsieur Duncan comme le dernier des hommes et cela en presence de tous les maitres, dont l'Etonnement ne pouvoit s'exprimer. Les personnes convinrent qu'il n'étoit guères supportable à un honnête homme d'être traité de la sorte. Et comme ils me connoissent tous, ils m'offrirent d'abord de rendre témoignage de ma conduite lorsqu'ils en seroient requis, & meme d'affirmer ce temoignage par serment s'il en étoit besoin.

[14] Il y a 27 Ans que j'ai eu l'honneur d'être au service de la Cour. J'eus beaucoup à bâtir les premières Années, ayant tousjours 60 ou 70 ouvriers; et comme mon predesseur avoit tousjours tiré 3 ou 4 sols de chaque ouvrier, comme c'est la Coutume, je ne voulus cependant pas profiter de cet Exemple, d'autant que cette depense sortoit de la Bourse de la Cour. Mon desinterressement à cet egard ayant été rapporté à son Altesse Serenissime de Glorieuse Memoire a son retour de la Campagne, Elle me fit la grace de me demander pourquoi je n'avois pas pris ce profit des ouvriers, je pris la Liberté de repondre que je ne croyois pas qu'il convint que je le fisse; que comme j'étois jeune je pourrois me contenter par provision de mes gages, et attendre qu'il se presentât quelque chose qui ne fut pas au prejudice de la Cour. Monsieur Le Prince content de ma reponse me fit encore la grace de me dire, en frappant sur mon Epaule, 'vous parlez en honnête homme & j'aurais soin de vous.' J'ai donc continué ma fonction depuis sans qu'on ait jamais pu me reprocher d'avoir commis la moindre faute ou la moindre Injustice, car si monsieur Verschuur, dont je n'étois pas aimé, m'eut jamais trouvé en aucune maniere en défaut, je n'avois assurément pas resté si longtemps au service de la Cour.

[15] J'ai fait changer ce qui étoit Nouvellement bâti à Gronigue, y ayant resté un an pour cela. La direction me fut entierement confiée de ce que je jugerois pour le Logement de la Cour. J'ai eu l'honneur de bâtir pour son Altesse Serenissime la Nouvelle Cour à quoi j'ai mis tous mes soins, tant en observant le menage qu'en rendant tout regulier, en quoi j'ai donné tout Contentement à sa dite

Altesse Serenissime si de ce temps la j'ai fait mon devoir et j'ai montré de la capacité, il est à croire que par l'acquisition de lumieres que j'ai faite depuis par la pratique, j'ai dû appprendre à prevenir tous les abus et observer le plus grand menage & a suivi les meilleures regles de ma profession. Si ce n'est donc qu'à la longue Experience qu'on doit attribuer les Conoissances qu'on acquiert dans l'architecture, je ne crois pas que Monsr Marot veuille entrer en dispute avec moi sur cet article. J'avoue que ce monsieur fait parfaitement bien un dessein qui plait à la vue mais qu'en meme tems comme il m'en a fait l'aveu luy meme, il se trouve que ce meme dessein a de grands defauts dans l'execution, manque de Pratique.

Tres humbles Representations

a

Son Altesse Serenissime

Monseigneur Le Prince

d'Orange & de Nassau

&c &c &c^a

de

L'architecte Coulon

De ondergez. leveranciers, kooplieden en werkbaasen certificeeren dat de geheele behandeling, inkoop van materialen, ordinantien en besteedingen tot het werck van het Huijs in het Bosch d'Oranje Zael door den Architect Coulon gedaen voor soo veere ons is gebleeken in alle opregtigheijt is geexecuteert, dat door hem de uijterste menagie en spaersaemheijt nae bereijsch van het werck is betracht geworden dat sorge gedraegen heeft dat goede materialen ijder in sijn soort en gebruik werden geemploijeert dat sijn vlijt en ijever ontrent alle de knechts, om de selve in hunen pligt te houden, en voor te komen dat sij elkander niet in de weg liepen, ofte ijs verkeerd deden, niet genoeg kan gepreessen worden, dat alles onder sijne Directie met de uijterste orde niet teegenstaende soo groote meenigte aarbeijers is volbragt, en alle oneenigheijt gestuyt, zulkx de selve getuijgen ten uijterste voldaeen te sijn, dat noijt eenige besteedinge van werck door ons is bijgewoont dan in presentie van twee, drie a vier baasen nae de groote van de besteedinge, en het werck daer van alleenlijck gegunt is aen die de minste schrijver was, die dan eerst aennemer is gebleeven, en eijndelijck dat den gemelden Architect Coulon, sig in sijne professie ontrent het voorz. gebouw aen het huijs in het Bosch volkomentlijck gedraegen heeft als een bequam en kundig architect, en een opregt Erlijck man, die sorg voor sijne Reputatie, en ontsag en Eerbied voor sijn Prins heeft betaemt.

Alle t'welck wij onderges.^c ijeder in het geene waerin hij is geemploijeert, betuijge te sijn de suijsere waarheijt en des noods gereet sijn sulcx met redenen en bewijsen aen te toonen en te bevestigen.

J. Kiggelaer, Leveransir in spijkers etc. den 4 Octob. 1734
B. de Baas, meester metselaar

A. Croemen, Meester koopersl. den 4 nov. 1734
 Jan de Puijt, Schilder, den 5 Novemb^r 1734
 Pieter Moninckx, meester glasemaker, 4 november 1734
 Jan Oosthout, meester steenhouwer, den 3 octob. 1734
 J.B. Xaverij, beelthouwer
 A.G. huijsvrou van Luraghi, meester steenhouwer, den 3 novemb. 1734
 J. Vlaaxbeek, Mr. Timmerman, den 3 novemb^r. 1734
 Swerijns ten Broek, meestertimmerman in Sgravenhage den 3 november 1734
 Nicolaes Van Duijfhuijs, Mester Timmer en schrijnwerker, den 3 november 1734
 Hermanus Van Valkenburgh, Meester Timmerman en Schrijnwerker, den 3 november 1734
 Jan Swaartveger, Meestertimmerman, Hagen den 3 november 1734
 Den 3 November Pieter van Nierop, Meester lootgieter en leijdecker en pompmaker
 Francisco Barbarino stuckatteurs
 Cornelis Baens, leveransier van Hantvaten, 4 novemb 1734
 D. Dijckerhoff, Mr. Timmerman
 Willem van Meurs, Mester Timmerman, 3 octob^r. 1734
 P.B. Gunenbergh, Den 4 november 1734, meestertimmerman
 Hendriek Van Voorst en Jan Nieuwenhuijsen, mester-smits, samen in companij
 Cornelis Weesendock, Meesterschilder en glaesemaeker
 Cornelis Doesburgh, Spiegelcooper

Noten

- 1 M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, pp.178-187. Zie voor de veranderingen in de 18de eeuw ook: M. Loonstra, 'Het huys int bosch'. *Het koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien*, Zutphen 1985. Zie voor de oorspronkelijke opzet van het huis uit de tijd van Amalia van Solms: J.J. Terwen, K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669). Architect*, Zutphen 1993, pp. 56-72.
- 2 Deze bekroning met het alliantiewapen van Willem IV en Anna van Hannover is in 1805-1806 vervangen door de rechte balustrade, die ook tegenwoordig nog aanwezig is.
- 3 Koninklijk Huisarchief (KHA), F1, Archief van de Hofcommissie van Willem V, nr.95, 14: bestekken van timmer- en schrijnwerk (14 pp.) en van metselwerk en steenleverantie (7 pp.).
- 4 Een korte samenvatting van enkele gegevens uit deze correspondentie is eerder gegeven in de inleiding bij de publikatie van de inventaris van het Huis Ten Bosch van 1757: S.W.A. Drossaers, Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven der Oranjes II*, Den Haag 1974, p.589.
- 5 R. Meischke, 'Enkele Amsterdamse ontwerpen van ca. 1720, mogelijk van Jean Coulon,' en 'Nogmaals Jean Coulon en zijn familie,' *Bulletin KNOB* 77 (1978), pp.153-169, 230-231.
- 6 R.L.P. Mulder-Radetzky, B.H. de Vries, *Geschiedenis van Oranjewoud. Van vorstelijk lustslot tot voorname buitenplaatsen*, Alphen a/d Rijn 1993.
- 7 Ozinga, o.c. (noot 1), p.111.
- 8 Door zijn activiteiten als architect droeg Coulon in belangrijke mate bij aan de verspreiding van Marots vormtaal in Friesland.

- Zie o.m. H.M. van den Berg, 'Ozinga State te Langeweer en de Leeuwarder decorateurs van het eerste kwart van de achttiende eeuw,' *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), pp. 328-340. R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland*, Amsterdam/Zwolle 1993, pp.72-73.
- 9 Ozinga, o.c. (noot 1), p.180. Coulon verbouwde toen twee huizen in de Groote Kerkstraat in Leeuwarden voor de moeder-regentesse, die het eigenlijke Prinsenhof in 1731 ten gunste van haar zoon moest verlaten.
  - 10 Over die periode ontving hij een wekelijkse vergoeding van f 10 voor kostgeld (ARA, 1.08.11 Nassaus Domeinarchief, nr.803 fols. 201-v; nr. 804 fols. 203v-204; nr. 805 fol.197).
  - 11 Ozinga o.c. (noot 1), pp.208-212 nrs. 5, 19, 35 en p.214 onder 'NB'.
  - 12 Beide zonen van Daniel Marot hebben een bijdrage aan de verbouwing van het Huis Ten Bosch geleverd. Daniel Marot jr. was schilder en leverde een schilderij voor de anti-chambre van Prinses Anna (Ozinga, o.c. p. 214; ARA 1.08.11, nr. 804 fol. 203). Jacob Marot (1697-1761) was architect en stond zijn vader bij het werk aan het Huis Ten Bosch ter zijde (Ozinga, o.c. pp. 26-29, 209-212 nrs. 5, 19, 35. Zie ook: R. van Luttervelt, 'Jacob Marot, architect van Diederik Jacob Baron van Tuyll van Serooskerken,' *Jaarboek Oud-Utrecht* 1961, pp.55-68, en dezelfde 'Jacob Marot, een achttiende-eeuws bouwmeester,' *Bouw* 1963, pp. 1561-1563).
  - 13 Artikelen 1, 3, 4, 8 en 16 van het bestek van het timmerwerk (zie noot 3).
  - 14 Memorie van Coulon uit 1734, alinea 15 (zie Bijlage).
  - 15 KHA, A 17, 173/II, correspondentie J.Duncan 18 mei 1734. Het is inderdaad merkwaardig dat er geen afspraak over de afronding van het timmerwerk in het bestek voor de linkervleugel is gemaakt, terwijl in het bestek van het metselwerk is opgenomen dat het geheel in vijf maanden geklaard zou moeten zijn.
  - 16 KHA, A 17, 173, 13/I, 10 september 1734.
  - 17 Idem.
  - 18 Idem.
  - 19 KHA, A 17, 173, 13/II, Heidelberg 15 september 1734: 'Wij (...) beveelen U E derhalven denselven [=Coulon] niet alleen van de verdere opsigt te suspenderen, maer hem ook daerbij te seggen dat wij bij onse retour zijn gedrag nae rigueur willen laten examineeren en nae bevindingen te handelen. U E kan ondertussen een ander bequaam architect waervan wij de Choix aen U E laeten tot het voortzetten van deesen bouw employeeren. (...)'
  - 20 KHA, A 17, 173, 13/I, 19 september 1734.
  - 21 KHA, A 17, 173, 13/I, 1 oktober 1734. Op Marots plattegronden is nog de situatie met de oude achtertrappen uit de tijd van Willem III weergegeven. In het ontwerp van Marot voor de gewijzigde gevel aan de tuinzijde is echter de nieuwe achtertrap opgenomen. Hierop zien wij een bordes achter de Oranjezaal en een trap met dubbele armen die in twee vluchten, onderbroken door bordessen, langs de achterzijde van de paviljoens voeren.
  - 22 Idem.
  - 23 KHA, A 17, 173, 13/I, 5 oktober 1734.
  - 24 Memorie van Coulon 1734, alinea 9 (zie Bijlage).
  - 25 De eindafrekening van het timmer- en metselwerk vond op 29 februari 1736 plaats (zie noot 3).
  - 26 Freek Schmidt zal in zijn dissertatie over de architecten van de Stadhouders in de 18de eeuw (in voorbereiding) nader op deze erepoorten en de contacten tussen Willem IV en De Swart ingaan. In dit proefschrift zullen nog meer nieuwe gegevens omtrent de verbouwingen van het Huis Ten Bosch voor Willem IV worden verwerkt.

PUBLIKATIES

Frans Westra, **Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604**, Canaletto, Alphen aan de Rijn, 1992, 158 pp. ill. geb., ISBN 90 6469 670 5, f 95,00

Hoewel er in de afgelopen jaren studies zijn verschenen over de rol die Italiaanse ingenieurs in de Nederlanden en Nederlandse ingenieurs in de Scandinavische landen innamen, waren de uiteenlopende werkzaamheden van de 'vaderlandse vernuftelingen' op eigen bodem nooit aan een omvattend historisch onderzoek onderworpen. Historici van verschillende disciplines belichtten slechts afzonderlijke facetten van het brede spectrum van het ingenieursberoep. De militaire historicus Schukking verkende in de jaren dertig de vestingbouwkundige werkzaamheden, kaart-historici als Koeman, Donkersloot-de Vrij en Scholten schetsten hun cartografische activiteiten en de architectuurhistoricus Taverne, nog het meest breed in zijn aanpak, reconstrueerde het aandeel van de Nederlandse ingenieurs in de stadsuitbreidingen in de Hollandse Republiek. Westra beoogt in zijn proefschrift een zo'n volledig mogelijke beschrijving van de activiteiten van de Nederlandse ingenieurs in de laatste drie decennia van de zestiende eeuw te geven en hoopt met de door hem verzamelde gegevens niet alleen de beoefenaars van de genoemde historische disciplines, maar bij voorbeeld ook wetenschapshistorici, te bereiken die zich bezighouden met ontwikkelingen in de status van dit bijzondere beroep.

In de titel begrenst Westra zijn onderzoeksterrein officieel tot het Nederlandse strijdtonel van de periode van 1573, het jaar waarin de Spaanse oorlogsmachine bij Alkmaar voor het eerst serieus vastliep op de Nederlandse verdedigingswerken, tot 1604 toen te Oostende de laatste grote krachtmeting tussen de opstandelingen en het Spaanse leger vóór het Twaalfjarig Bestand werd beëindigd. Niettemin plaatst de auteur in de eerste hoofdstukken de activiteiten van de Nederlandse ingenieurs in een breder kader door een ontwikkeling te schetsen van het beroep van de Oudheid tot aan de vijftiende eeuw en een beeld te geven van de positie van de (zestiende-eeuwse, Italiaanse) vestingbouw in verschillende Europese landen. In het derde hoofdstuk brengt Westra veel minder bekend materiaal bijeen over Nederlandse ingenieurs uit de duistere eerste helft van de zestiende eeuw. Helemaal wat oppervlakkig is de ontwikkeling die hij beschrijft van bouwmeester tot 'ingeniair'. Onder het vage begrip bouwmeester laat Westra allerlei beroepsaanduidingen uit eigentijdse documenten de revue passeren zoals 'stadt-timmermeester', 'metselriemeester', 'meester van den wercken van de starckte', 'werckmangeneraal' en 'architect', die zich naast hun andere werkzaamheden met enkele onderdelen van de verdedigingsbouw hadden beziggehouden. Een aantal van hen zou zich nog altijd binnen de gildenstructuur in toenemende mate met ingenieurswerkzaamheden gaan bezighouden en steeds vaker worden aangeduid met 'ingeniair'. Het is echter belangrijk te constateren dat daarnaast een groep van ingenieurs (Italianen, maar ook enkele Nederlanders) opkwam die in dienst of op contractbasis werkte en derhalve vrij was van de gildebepalingen. Omdat deze ingenieurs vrij (d.w.z. in opdracht of met toestemming van hun bouwheer, maar ongestoord door de gilden) meerdere onderdelen van het bouwvak konden beoefenen zouden zij geassocieerd worden met het Vitruviaanse begrip van 'architect', dat via de

introductie van de Italiaanse architectuurtheorie in de Nederlanden opnieuw leven werd ingeblazen. Naast de ontwikkeling van bouwmeester naar ingenieur, herkennen we kortom ook een emancipatie van de ingenieur naar de architect in de klassieke zin van het woord. Hoewel de vestingbouw in de zestiende eeuw inderdaad om een meer gespecialiseerde expertise vroeg, denk ik dat een dergelijke ontwikkeling in het beroep van ingenieur niet geschetst kan worden zonder daarbij ook diens positie ten opzichte van enerzijds de gildenstructuur zoals die van de steenhouders, metsers en timmerlieden (zie hiervoor Meischke, Miedema en Kolman) en anderzijds ten opzichte van bestuurlijke en financiële overheidslichamen (zie het proefschrift in voorbereiding van Roosens) in de beschouwing te betrekken. Illustratief voor de wisselingen in de onderlinge verhoudingen zijn de daaropvolgende hoofdstukken waaruit blijkt dat er Nederlandse ingenieurs werkten voor de Spaanse overheid en omgekeerd de Nederlandse autoriteiten een beroep deden op ingenieurs die de vijand hadden gediend. Na deze lange, informatieve inleiding komen we in het zesde hoofdstuk uiteindelijk in de noordelijke Nederlanden aan. De informatie is nu veel gedetailleerder en het wordt duidelijk dat de auteur zich geen enkele moeite heeft bespaard om naast de normaal bewandelde wegen allerlei regionale en plaatselijke archiefbronnen aan te boren. Na het uitgebreide portret van Adriaan Anthoniszoon volgt een interessante verhandeling over diens opvolgers Jacob Kemp, Johan van Rijswijk en Joost Matteus, die in verschillende gewesten een gedeelte van de werkzaamheden van de beroemde 'sterkten-bouweester van de verenighde Nederlanden' overnamen. Deze leidinggevende figuren in de gewesten werden op hun beurt weer bijgestaan door andere, veel minder bekende ingenieurs. Ondanks een stroom van nieuwe gegevens, blijft helaas onduidelijk hoe die samenwerking eigenlijk verliep. Werden de plannen door Anthonisz voorbereid en vervolgens uitgewerkt door Kemp, Rijswijk of Matteus, dan wel door de afzonderlijke ingenieurs? Of kenden deze ingenieurs juist een grote onafhankelijkheid tijdens het ontwerpen en bestond het aandeel van de fortificatiemeester van de Verenigde Nederlanden of op hun beurt van de gewesthoofden voornamelijk in het verlenen van een fiat aan het einde van dit proces? De beantwoording van dergelijke vragen zou nog meer kunnen zeggen over de institutionalisering van het ingenieursberoep dan de informatie over de Duytsche Mathematique waarmee het boek eindigt. Hoewel deze opleiding, zoals bekend in 1600 ingesteld door Maurits, de grote behoefte aan praktisch opgeleide ingenieurs onderstreept, blijft de organisatie en incorporatie van het ingenieurswezen binnen het Staatse leger, de grote schat aan nieuwe gegevens ten spijt, nog steeds onduidelijk.

Ondanks dat verschillende vragen onbeantwoord blijven, heeft Westra onze kennis van het ingenieursberoep aanzienlijk verrijkt. Wel is het te betreuren dat de auteur nauwelijks achter zijn kaartenbak vandaan komt en aan de hand van de nieuwe gegevens, die hij in zijn proefschrift aandraagt, geen stelling neemt tegen bestaande kaarthistorische, architectuurhistorische, of andere historische studies. Helemaal jammer is het dat de prachtige, vaak onbekende, tekeningen van Nederlandse ingenieurs, buiten de onderschriften, geen enkele toelichting krijgen in de tekst en op deze wijze van belangrijke historische bronnen worden gereduceerd tot louter illustraties. Niettemin zal iedere historicus die zich met het ingenieursberoep van de zestiende en zeventiende eeuw wil bezighouden in de toekomst dankbaar gebruik maken van dit gemakkelijke, fraai geïllustreerde overzicht, voorzien van handige bijlagen en hoordevol nieuw materiaal.

Charles van den Heuvel

MONUMENTENZORG

Jeugd Wijk bij Duurstede in cultuurhistorische pilot-video

Betrek de jeugd bij het erfgoed. Dat valt niet mee, althans dat vraagt om nieuwe wegen. In navolging van *English Heritage* hebben de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Stichting Nationaal Contact Monumenten een proefproject ontwikkeld 'Jeugd en Erfgoed', dat op de jongste Open Monumentendag werd afgesloten. Als lokatie koos men Wijk bij Duurstede, waar niet alleen archeologie, historie en monumenten duidelijk zichtbaar zijn, maar ook veel nieuwe bewoners in eigentijdse doorzonhuizen (Wijk is 'groeikern') leven. Omdat het geen zin heeft centraal gestuurd lokale projecten uit te voeren, werd besloten van de *pilot* een video te maken om het idee wijdere bekendheid te geven. Die is nu klaar, en mag er zijn. Bedoeld voor leerkrachten in het basisonderwijs (en misschien ook voor educatieve diensten van gemeenten), documenteert de productie het proces op de scholen. Niet alleen wordt getoond hoe het project concreet in de hoogste groepen werkt, maar ook laat het de achterkant zien: de organisatie, de lerarenvergaderingen, en de individuele leerlingen. Grote verdienste lijkt ons de inspiratie die men elders in het land van dit project voor het omgevingsonderwijs kan opdoen. Goede ideeën, daar gaat het toch om. 'Jeugd en Erfgoed: Wijk bij Duurstede', Boud Smit filmmaker/AV i.o.v. RDMZ/NCM. VHS, 30 minuten, f 30; verkrijgbaar bij de afdeling Communicatie RDMZ, 03404-8 33 85.

Restauratie Utrechtse Gertrudiskapel gelauwerd

De restauratie van de Gertrudiskapel, een 17de-eeuwse Katholieke schuilkerk – sedert 1713 Oud-Katholieke – in de oude periferie van Utrecht, is eind januari bekroond met het Europa Nostra restauratiediploma. De prijzen, die sinds acht jaar aan uitmuntende conserveringsprojecten in heel Europa worden toegekend en zijn gesponsord door de American Express, bestonden dit jaar uit 6 medailles en 39 diploma's in 18 landen, gekozen uit meer dan 150 voordrachten.

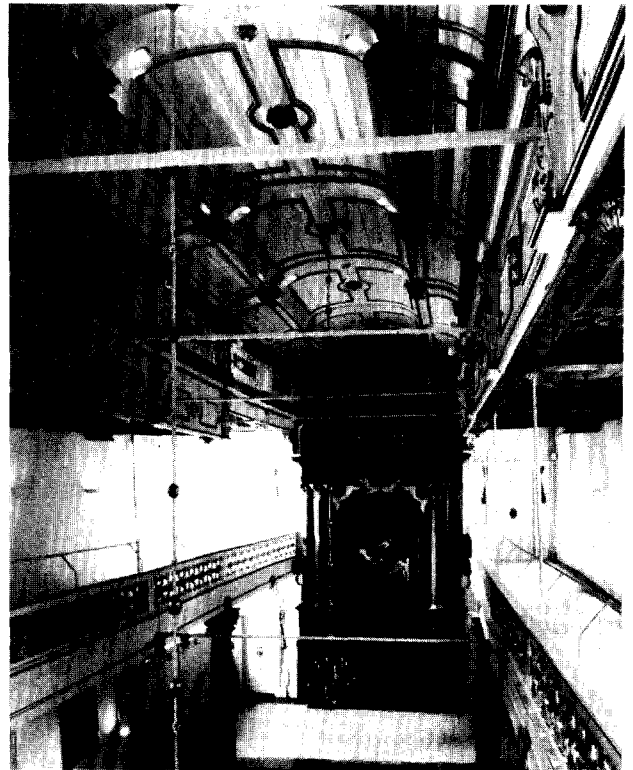
De Gertrudiskapel, tot in deze eeuw de officiële kathedraal van de Oud-Katholieke kerk, is om een aantal redenen heel bijzonder. Het middeleeuwse complex dat aan de schuilkerk voorafging gaat was een claustraal huis van een kanunnikengemeenschap binnen de immunitet van de kapittelkerk van St. Marie en gaat terug tot voor de 14de eeuw. De oudste bewaarde delen dateren uit vroeg in die eeuw. Bij onderzoek ter gelegenheid van de recente restauratie van de kapel, uitgevoerd in opdracht van het bisdom, kwamen authentieke middeleeuwse cultusonderdelen aan het licht, zoals de *piscina*-nis die bij het altaar in de huis-kapel moet hebben gezeten. Wat nog zichtbaar kon worden gemaakt van de oudere fasen is geïntegreerd in de restauratie.

De schuilkerk die na het verbod op de katholieke eredienst in het midden van de 17de eeuw in het huis werd ingericht is als geluk bij een ongeluk goed bewaard gebleven. Het ongeluk was dat de kerk sinds 1913 in onbruik raakte en sterk verviel. Het geluk is dat het huis daarmee gevrijwaard bleef van moderne kaalslag. De vrijwel complete, originele binnenhuisarchitectuur en decoratie uit drie fasen is daardoor goed bewaard, samen met een tamelijk intacte omgeving van nauwe steegjes en vluchtrou-

tes, nodig om de veiligheid van de clandestiene kerkgangers te waarborgen. De drie aankledingsfasen van het complex, een uit de late 17de, een uit de 18de eeuw en een uit 1830, zijn in verschillende delen van het gebouw aanwezig. Vooral de unieke, originele schilderijen op de plafonds en de muren die te voorschijn kwamen achter de 19de-eeuwse witkalk, konden zonder restauratieve ingrepen goed worden geïntegreerd in de totaal.

In Nederland zijn veel schuilkerken geweest, maar het merendeel is verdwenen of alleen bekend in veel latere gedaantes. Het bijzondere van de Gertrudiskathedraal is de intactheid van de stedenbouwkundige context en de relatief goede conservering van een der vroegste fasen van de aankleding van de binnenruimte.

Inflictingen: Frans Kipp, Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.

Gertrudiskapel Utrecht na restauratie.

Foto Gemeentelijke fotodienst, Utrecht 1993.

ARCHEOLOGIE

Stinzenproject Fryske Akademy

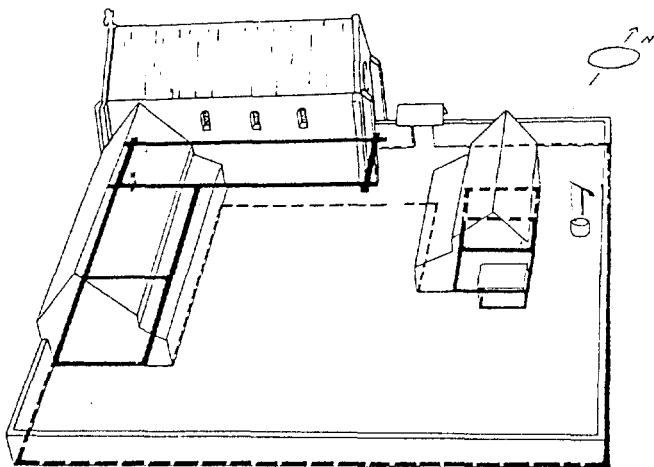
De naar schatting tweehonderd stinzen die Friesland ooit telde zullen binnenkort systematisch onderzocht gaan worden door amateurarcheologen van het Archeologisch Werkverband van de Friese Academie. Met het woord 'stins' worden gemeenlijk alle versterkte huizen aangeduid die na de middeleeuwen in Friesland verschenen, soms in bestaande dorpen maar vaker op het platteland. Daar zouden ze als de Hollandse mottekasteeltjes

hebben gefungeerd. Sinds de 17de eeuw zijn er vele verdwenen, die echter wel hun sporen hebben achtergelaten in archieven (grieterij-kaarten) of als fundament in de grond. Het project van het Archeologisch Werkverband beoogt allereerst een plan te ontwikkelen voor de aanpak, gebaseerd op enige pilotprojecten. Een opgraving deze zomer in Beers is daar een voorbeeld van. In de loop van het jaar moet een projectbeschrijving volgen, waarbij ook in een historisch-geografische concept-ontwikkeling is voorzien. Zo moet vooral de vraag worden beantwoord wat een stinze is. Hoe moet die worden gefinieerd: naar functie, verschijning, status van bewoner, relatie met landelijke context, of een combinatie? Het project zal met historisch onderzoek worden geïntegreerd en in samenwerking met het Archeologisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen worden uitgevoerd.

Inlichtingen: J.H.B. van de Vaart, voorzitter Archeologisch Werkverband van de Fryske Akademy, 058-12 14 14.

Klooster Sint-Catharinadal Breda

Sinds maart 1993 wordt er opgegraven op het terrein van de Kloosterkazerne in Breda. Het jongste onderzoek werd in januari 1994 afgerond en concentreerde zich op de bouwgeschiedenis van het middeleeuwse klooster Sint-Catharinadal, op de plaats van de huidige kloosterkazerne. Door resultaten van archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek met elkaar te combineren konden de meeste aspecten het klooster bijna worden gereconstrueerd. In 1308 werd het nonnenklooster gebouwd buiten de toenmalige stadsmuren. Het klooster was een imposant bouwwerk met een min of meer vierkant grondplan. Uit het onderzoek bleek dat de kerk eenvoudig van opzet was, nog in de Romaanse bouwstijl. Onder de vloer werden tientallen begravingen aangetroffen, waaronder twee gemetselde grafkelders. In de 15de en 16de eeuw werd het klooster uitgebreid, onder meer met een keuken en een ziekenhuis, en werd de kerk vervangen door een grotere Gotische kerk. Het onderzoek zal waarschijnlijk nog dit jaar worden voortgezet.

Reconstructie 14de-eeuwse fase van klooster St.-Catharinadal.

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

SUMMARIES

'Huis Scharlaken' (Scharlaken House)

Herbert Sarfatij

In 1986/87 Scharlaken House was excavated by the 'Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek / ROB' (State Service for Archaeological Investigations). The excavation was part of a large and lengthy town-archaeological research in the town centre of Dordrecht. The house was situated along Wijnstraat, which is the westward one of the two old main streets on either side of the central Voorstraatshaven along which the medieval town originated. From the excavation it became evident that the house in its oldest phase was built around 1225. It was a very large brick building (9 x 35 ms), in its essential form comparable to the well-known 'town castles' in Utrecht. It consisted of a large-sized front room and a smaller back room. These were connected by three passageways in the dividing wall. The house was accessible from the street and it had an exit in the middle of the rear side. Along the walls of both rooms there was a continuous row of lightniches. There were no fire places. Even during its construction the house had started to subside backwards, into the soft peat behind the main street. This made various constructive adjustments necessary. Original elements, such as the three passageways and the lightniches could no longer be used. The floor had to be raised and levelled constantly. In the front room two wooden posts were placed to support the evidently changed storey. The function of building phase 1 has been related to the cloth trade, for which Dordrecht was known since 1200. In the 13th and 14th centuries the cloth trade developed greatly. However, cloth production never seems to have really got off the ground. Attempts to turn Dordrecht into the centre of the cloth trade as well as of cloth industry and English wool import for the entire delta of the large rivers – to the detriment of Flanders – have never succeeded. In Dordrecht three consecutive halls for the cloth trade are known, although with some intervals of time in between. The latest (approximately 1650-1750) was situated in a former dock tower. The one from the middle period was built as Clothtraders' Hall right across the Voorstraatshaven (from after 1383 until 1544, when the Town Hall was established in this building). It is likely that the oldest Clothtraders' Hall

coincided with building phase 1 of Scharlaken House (dated approximately 1225-1360). The name of Scharlaken does not only refer to colour and/or quality of cloth, but it is also a topographical indication (among other things, a house name) and moreover, it also occurs as a family name. All three denotations are to be found in Dordrecht. In Utrecht there was also a Scharlaken House of which it has become evident that the Clothtraders' Hall was established there in the 13th and 14th centuries. In view of the name and furnishing of the ground floor it is quite probable that Scharlaken House in Dordrecht was originally built as a Clothtraders' Hall. The arrangement of the lightniches may reflect the places of the market stalls of the traders. A contemporary parallel is provided by instructions for the old Clothtraders' Hall in Bruges. Such early Clothtraders' Halls are rare. Most Halls in The Netherlands are of a later date. The Halls in Leyden, Delft and Bois-le-Duc are known from written sources. Archaeological data are even scarcer; apart from Dordrecht there are partial data from Beverwijk and Utrecht. In the 14th and 15th centuries Clothtraders' Halls of a new, open type were built everywhere in The Netherlands, e.g. in Ghent. The Scharlaken House in Dordrecht was pulled down to ground level around 1360. It was immediately rebuilt as a private dwelling (building phase 2). Due to the formation of a building-line along the street, the front had to be receded. The back room was not rebuilt either, so that the house became considerably shorter in size (18.5 metres). At the back of the premises a heavy tower was erected with a huge cesspit in the cellar. Thus a type of large late-medieval dwelling was created which, on the basis of excavations elsewhere in the town, can be called exemplary for Dordrecht. Scharlaken House 2 also seems to have played a part in the *nobility disputes between "Hoeken" and "Kabeljauwen"* when between 1361 and 1388 it was in the possession of lord Otto van Arkel. In the 15th century the house was inhabited by the Scharlaken family. In 1584 the ground floor was furnished as a weigh-house by the town. This latter function has not left any traces from an archaeological point of view. During recent inner-city redevelopment the house was pulled down shortly after 1960. After the archaeological research the cellar tower of Scharlaken House 2 has been integrated in the modern new development as a historical monument.

Die Waage von Deventer (1528) als Handelshalle

Karl Kiem

The incorporation of functional details of a building in relation to the art-historical and architectural-historical approach may lead to surprisingly new insights. The 'Waag' (Weighhouse) in Deventer is a good example of this. For centuries people have been amazed at its extraordinary size and its rich building forms in comparison with other representatives of this architectural type. In connection with this, certain similarities with town halls and commercial halls were already observed on the basis of external characteristics, however, the comparison was not pursued any further.

The concept of 'waag' (place for weighing) is not only used for the type of building, but can also refer to weighing as an action which could be performed at a particular place. For instance, it was possible to do so in the town hall or in the commercial hall; in the latter case in some regions the entire building was exclusively named after its weighing function. The same hypo-

thesis is to be assumed and reasoned with reference to the Weighhouse in Deventer.

In the first place, it is the dominance of the Deventer Weighhouse in connection with the architectural surroundings that reminds one of a town hall or commercial hall. For as a rule, weighhouses are smaller and usually more incorporated into the surrounding buildings, that is the surrounding façades. Furthermore, this also refers to the decoration of the building in question, with symbolical elements from fortress-architecture, such as the bay towers and stairwell tower. Finally, in the decoration of the façade the attention is drawn to the higher-situated parts, whereas the ground floor with the weighhouse has been kept rather flat. However, the above-described elements are characteristic of a commercial hall. What also applies to this type of building is that the ground floor had to be utilized for stacking as well as for weighing goods. That is why they were always carried inside. This comparable multifunctional use also applied to the upper floors. During the Deventer annual fairs accommodation on the upper floors was rented out to the traders. At other times the upper floors could be furnished as party halls or otherwise used for urban representative purposes.

All this is to be seen as the result of the separation between the commercial function and the old, multifunctional town centre where the clerical department of the town continued to be situated. This was probably caused by the development of important annual fairs in Deventer, which had reached their peak in the early 16th century. The size of the building reflects the volume of trade, thus fitting in with a large series of town halls and commercial halls in small towns. Within this group the town of Deventer tried to demonstrate its special position in the region.

The history of the use of the building was further characterized by the decline of Deventer as a commercial town as a result of the Eighty Years' War. For instance, the extension to the steps which date back to 1643 indicates a change in functions in the direction of representation at the expense of trade. After the weighing function had been abolished at the end of the 19th century, the building required a completely different purpose, so that hardly any traces were left of its original use. Comparison shows that typologically the building is to be regarded as a commercial hall in medieval tradition rather than as the oldest weighhouse in The Netherlands.

'un dessein qui plaît à la vue'

Koen Ottenheym, Freek Schmidt

In 1733-'36 the Prince of Orange had the 'Huis Ten Bosch' (House Ten Bosch) near The Hague modernized and extended with two wings. The design for this was made by Daniel Marot and the architectural management of its execution was performed by Anthonie Coulon. Some documents which had been unknown so far, have revealed a controversy taking place during construction in 1734 between the designer Marot, the works foreman Coulon and the representative of the Prince, councillor Duncan. The chiefly oral contact between the commissioner and his architect seems to have been an important cause of the problems. A contact which in the presence of the Prince worked excellently for the designing architect, who continued to be involved in the project, as well as for the executing architect. However, in the commissioner's absence this immediately led to great problems. This also makes clear how in a large building

project all those involved had to be present regularly, since only the broad lines had been laid down according to specifications and a lot of elements still had to be designed, discussed and executed during construction. Thus the elaborate complaint made by Coulon to the Prince of Orange on the way in which the latter's representative Duncan had treated him, provides an unusually detailed insight into the architects' and building practice during the first half of the 18th century. In that period distinguished architecture was dominated by those who had the knack of ornamentation, such as Marot, the plasterer Van Logteren and the sculptor Van Bourscheit jr; decorators who had not come directly from the building profession, but from the world of the ornament. The master carpenter who had worked his way up in the building profession was only allotted the role of works foreman at most in the upper circles of the Dutch world of building. Coulon's document indicates the controversy that could arise when such an architect from the building profession was no longer satisfied with his tacit role, but wished to put his experience into active practice in order to correct all kinds of technical and practical imperfections in a fine design made by illustrious hands.

AUTEURS

Herbert Sarfatij (1937) is als archeoloog verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort. Specialisatie: archeologisch onderzoek in middeleeuwse stadskernen. Leidt de ROB-onderzoeksgroep 'Urbanisatie in het rivierengebied tijdens de middeleeuwen' en heeft in dat kader uitgebreide opgravingen verricht in een viertal steden, waaronder Dordrecht. Publiceert regelmatig over stadsarcheologische onderwerpen. Redigeerde het boek 'Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland' (1990).

Karl Kiem, (1953); Studium: Architektur an der FH Biberach, Architektur- und Stadtgeschichte an der TU Berlin. Diplomarbeit über die Festung Rammekens bei Vliissingen (De Boni, ab 1547); Dissertation über die Berliner Gartenstadt Staaken (1914-17); z. Z. Vorbereitung der Habilitation über den Bautyp Waage in den Niederlanden (16.-18. Jahrhundert). Publikationen zur Holländischen und Berliner Baugeschichte sowie zum Holländischen Einfluß in der Architektur von Berlin und Brandenburg.

Koen Ottenheym is hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoeksterrein omvat de bouwkunst in de Nederlanden ten tijde van de Republiek. Zijn proefschrift ging over het werk van Philips Vingboons en onlangs publiceerde hij samen met J.J. Terwen een monografie over Pieter Post.

Freek Schmidt studeerde architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 1990 werkt hij als Onderzoeker in Opleiding in dienst van NWO aan een proefschrift over de architecten van de Stadhouders in de 18de eeuw.

- * RESTAURATIE- EN RENOVATIEWERKEN
- * VERBOUW EN ONDERHOUD
- * UTILITEITSBOUW
- * WONINGBOUW

Aannemingsbedrijf H.J. Jurriëns B.V.

Sophialaan 1, Postbus 8110,
3503 RC Utrecht.
Tel. 030-412912
Fax 030-413934

Vestigingen te Amsterdam, Groningen, Zeist.

Aangesloten bij de Stichting Vakgroep Restauratie.

STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN

Kerk in kleur

De Stichting Oude Groninger Kerken houdt ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum een 2-daags symposium over muur- en gewelfschilderingen in kerken.

Datum : vrijdag 2 september
Plaats : Der Aa-kerk Groningen
Ochtendprogramma : Schilderkunst zonder grenzen
Inleiders : drs J. Schoneveld en
dr K.E. Hammer

Middagprogramma : Restauratie en conservering
Inleiders : drs P.M. le Blanc en
H.J.J. Kurvers

Datum : zaterdag 3 september 1994
Programma : excursie langs
gewelfschilderingen in kerken
in de provincie Groningen
Tijd : 10.30-17.00 uur

Deelnamekosten zijn f 120,- p.p. (inclusief excursie
op zaterdag)
Informatie : tel. 050-187388, vragen naar de
heer J.W. Stratingh of
mevrouw T.A. Pol.

Opgave : Noordplan BV,
Antwoordnummer 562,
9700 WB Groningen. Een
postzegel plakken is niet nodig.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie

renovatie

nieuwbouw

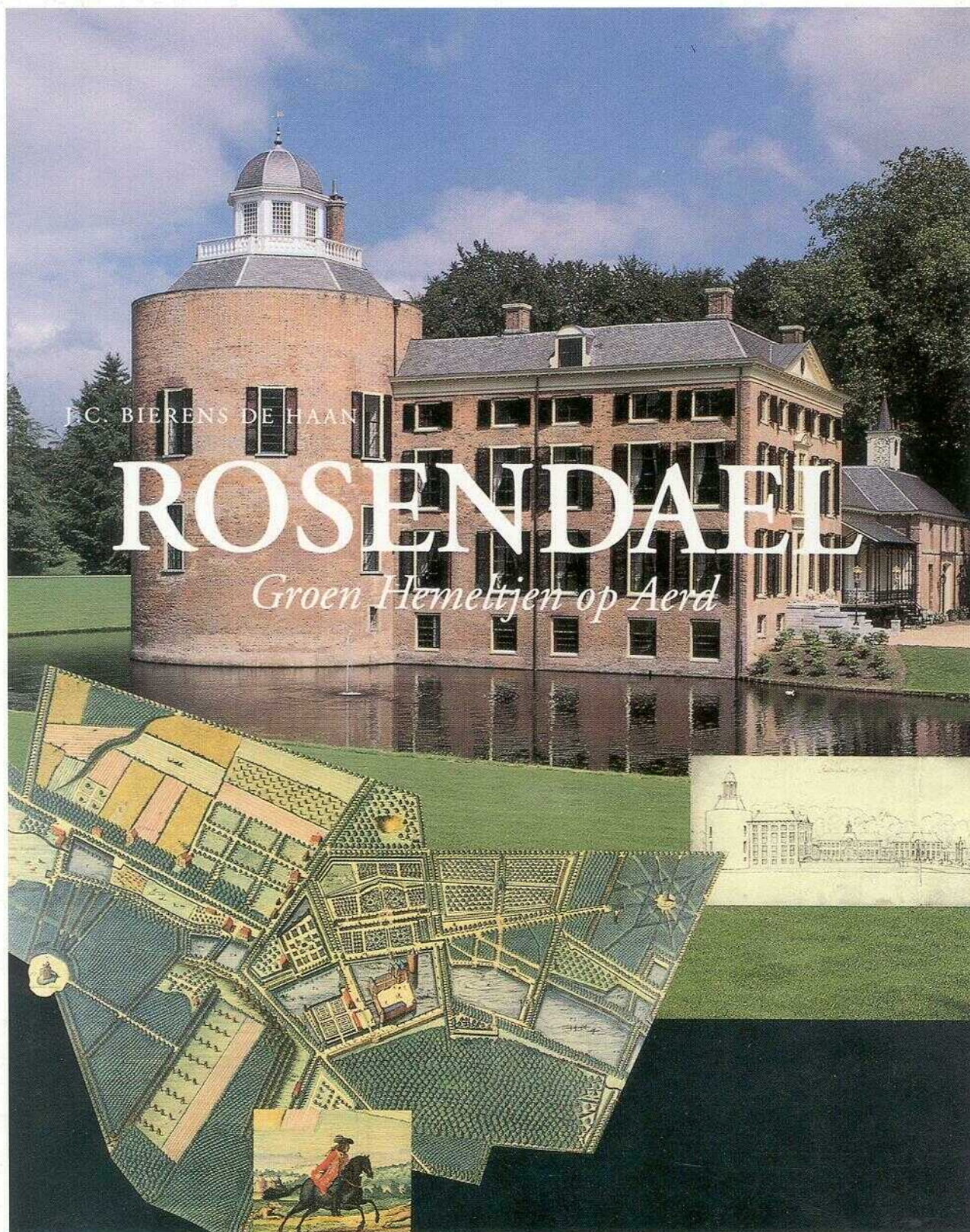
vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg
en zutphen

Momenteel zijn we bezig met de restauratie
van **Het Landgoed 'De Menthenberg'** te Arnhem.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6 600 fax (01836) 2 667
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

Foto: L. Vijfjeike te Breda

ROSENDAEL, GROEN HEMELTJEN OP AERD
Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579 door J.C. Bierens de Haan
352 pagina's; rijk geïllustreerd in kleur en zwart-wit; formaat 22,0 x 27,7 cm; gebonden met stofomslag
ISBN 906011.870.7; prijs f 79,00

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers